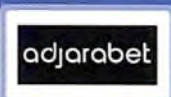
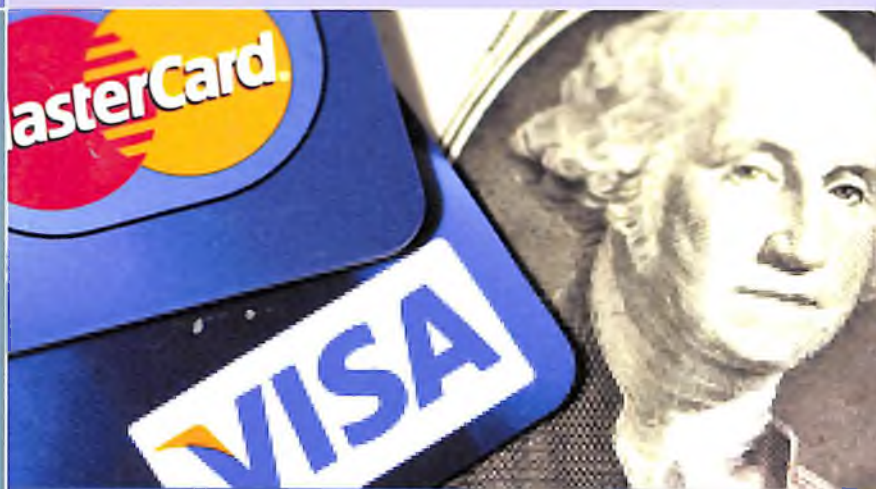

004
A 15

M.YA. ABDUL-AZALOVA

ELEKTRON TO'LOV TIZIMLARI

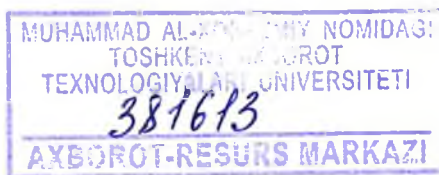

001
A.15
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI AXBOROT TEXNOLOGIYALARI
VA KOMMUNIKATSIYALARINI RIVOJLANTIRISH VAZIRLIGI

MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGI
TOSHKENT AXBOROT TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI

M.YA. ABDUL-AZALOVA

ELEKTRON TO'LOV TIZIMLARI

TOSHKENT – 2018

UO‘K: 004.9:336.741.225

KBK: 65.262.6

A 15

A 15. M.Ya. Abdul-Azalova. Elektron to‘lov tizimlari: T.:
«Aloqachi», 2018, 144 bet.

ISBN 978–9943–5486-0-2

Mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirish va islohot qilish sharoitida erkin fikrlovchi, yuqori malakali yosh raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash davlatning strategik maqsadi bo‘lib hisoblanadi. Ushbu maqsadga erishish uchun mamlakatning oliy o‘quv yurtlari oldiga qo‘yilgan «Kadrlarni tayyorlashning milliy dasturi»da ilgari surilgan vazifalar asosida o‘quv-uslubiy adabiyotlarni ishlab chiqish va nashr qilish talab etiladi.

Ushbu o‘quv qo‘llanmaning maqsadi bo‘lib «Elektron to‘lov tizimlari» kursidan amaliy ishlarni bajarish bo‘yicha asosiy talablarni belgilash hisoblanadi.

UO‘K: 004.9:336.741.225

KBK: 65.262.6

Taqrizchilar:

O‘. Hayitmatov –

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
“Ekonometrika” kafedrasida dotsenti;

M.Yu. Haydarova –

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi
Toshkent axborot texnologiyalari
universiteti “Informatika” kafedrasida
dotsenti, t.f.n.

TATU o‘quv-uslubiy Kengashining qaroriga asosan chop etildi.

ISBN 978–9943–5486-0-2

© «Aloqachi» nashriyoti, 2018.

MUNDARIJA

Kirish

Ma'ruza 1. Elektron to'lov tizimlari haqida umumiy tushunchalar. To'lov tizimlari tarixi. To'lov usullari. Elektron to'lov tizimlarining tasniflari.

Ma'ruza 2. O'zbekiston Respublikasida mavjud bo'lgan bank to'lov tizimlari. Pochta o'tkazmalari. Telegraf o'tkazmalari.

Ma'ruza 3. O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining «Elektron to'lov tizimi». Banklararo elektron to'lov tizimiga ulanish. Ma'lumotlar almashinish usullari.

Ma'ruza 4. Elektron naqd pul o'tkazish tizimlari. Western Union to'lov tizimi. Anelik to'lov tizimi. Pochta o'tkazmalari.

Ma'ruza 5. Elektron to'lov tizimida xavfsizlik masallari. Shifrlash usullari. Sinxron va assinxron algoritmlar.

Ma'ruza 6. Internetdagi ba'zi to'lov tizimlari. Web money to'lov tizimi. Yandex Dengi to'lov tizimi. InInit to'lov tizimi. Assistant to'lov tizimi.

Ma'ruza 7. Elektron koshelyoklar. Elektron koshelyoklardan foydalanish. Elektron koshelyokda to'lovlar o'tish texnologiyasi.

Ma'ruza 8. Servis byuro tizimlari. Servis byuro tizimlarida to'lovlar o'tish texnologiyasi. Servis byuro tizimlarida kliring masalalari.

Ma'ruza 9 Halqaro SWIFT «Elektron to'lov tizimi». SWIFT to'lov tizimining tashkil topishi. SWIFT to'lov tizimida to'lovlarning o'tish. Ma'lumotlar almashinuvi. Ma'lumotlar kodlari.

Ma'ruza 10. CyberPlat to'lov tizimi. Tizimda to'lovlarni amalga oshirish. Tizimga ulanish. Ma'lumotlar almashinish usullari.

Ma'ruza 11. DUET to'lov tizimi. To'lovlarni amalga oshirish. Tizimga ulanish. Ma'lumotlar almashinish.

Ma'ruza 12. Mikroprotessorli kartochka asosida to'lov tizimini tashkil etish. Plastik kartochkalar tarixi. Plastik kartlar turlari. Debet to'lovlarning amalga oshirish. Kredet to'lovlarni amalga oshirish.

Test savollari

Nazorat savollari

Glossariy

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar

Ma'ruza 1. Elektron to'lovlar to'g'risida umumiy tushunchalar, texnologiyalar va tizimlar.

Elektron to'lov tizimlari (ETT) to'g'risida umumiy tushunchalar

Elektron to'lov tizimi – bu umumiy to'lov tizimlarining bir qo'rinishi bo'lib, elektron to'lovlarni tarmoq yoki chip orqali tranzaksiya (ingl — transaction, lot. transactio — kelishuv, shartnoma) operatsiyasini amalga oshiradi. Elektron pullar – elektron to'lovlarning asosi sifatida pul, tovar va xizmatlar muamolasini faollashtirilishiga katta ta'sir o'tkazadi.

1980 yillarda- muamolaga ilk bor magnit va debet kartalar kiritilib, fiat (naqd) pullar elektron tizimga o'tkazila boshlandi.

1990 yillardan boshlab elektron to'lov umumiy to'lov tizimining jiddiy elementiga aylanib, pul miqdorini o'zida saqlovchi smart-kartalar muomalaga kiritildi. Magnit va smart-kartalar naqd pullarni to'liq almashtirmagan bo'lsada, kartalardagi pul miqdori sezilarli darajada ko'paya boshladi. Elektron to'lovlar pul muamolasidagi harajatlarni kamaytirishda, kartalar egalariga tezkorlik, qulaylik va anonimlikni ta'minlashda katta ahamiyat kasb etdi.

2000-yillarga kelib elektron pullar elektron tijoratda eng asosiy rolni bajarishni boshladi. AQSh Federal Rezerv bankining Maslaxat Kengashi elektron pulga “elektron shaklga o'tkaziladigan pullar” deb tushuncha berdi. Elektron pullar standart bank hisob-raqami shaklidagi bank yoki moliya institutining kafolatiga ega bo'ldi. Aynan shu davrda dasturiy paketlar shakllangan.

2010-yillarda yangi Bitcoin-nomli p'ring (ingl. peer-to-peer, P2P — tengma-teng) pul tizimi yaratildi. Bunda R2R texnologiyasi qo'lliniladigan, nazoratchi organ, markaziy bank yoki pressing markazlar aralashmagan, tranzaksiya va pul emissiyasi tarmoq ishtirokchilari tomonidan amalga oshiriladigan jamoaviy harakat sodir etiladi. Bu kriptovalyutaning odatiy elektron puldan yana bir farqli jihati shundaki, u birorta ham mamlakat valyuta tizimiga bog'lanmagan.

Hozirgi kunda elektron pul tizimlari naqdsiz pulni muomala qilishning eng ommabop turiga aylandi. Yirik davlatlar butun dunyoga tarqalgan va ommaviy tusga ega bo'lgan elektron pul muomolasi bilan bog'liq bank kartalarni chiqarishgan. Dunyodagi eng mashhur, kredit va debet bank kartalari bilan ishlaydigan tizimlar bu:

VISA, MasterCard, VISA Electron i Maestro dir.

Bundan boshqa kartalar bilan ishlaydigan bir qancha tizimlar ham mavjud albatta, faqat ular qamrab olgan amal qilish doirasi nisbatan torroq.

Qo‘shimcha qilish joizki, VISA kartalari bo‘yicha yillik savdo aylanmasi 4,8 trillion AQSh dollarni tashkil qiladi. VISA kartalari dunyoning 200 dan ortiq mamlakatlarida qabul kilinadi. Dunyoda to‘lov kartalarining 57% VISA kartalari tashkil qiladi, asosiy raqobatchilari MasterCard 26% va American Express 13% tashkil qiladi.

MasterCard Worldwide – dunyoning 210 mamlakatlaridagi 22 ming moliyaviy tashkilotlarni birlashtirgan xalqaro to‘lov tizimi hisoblanadi. Bosh ofisi AQShning Nyu-York shaxrida joylashgan.

Internet-banking tizimida ishlaydigan to‘lov tizimlari ishlatish doirasi, xududlarni qamrab olishi va to‘lov imkoniyatiga qarab bir-biridan farqlanadi. Ularning ayrimlari MDX davlatlari xududida amal qilsa, ba’zilar xalqaro tranzaksiyalarni amalga oshirishda ishlatiladi.

Shulardan eng mashxur elektron tizimlardan biri Webmoney hisoblanadi. Bu tizim

aksariyat internet-do‘konlarning elektron to‘lovlarida ishlatiladi va o‘zining o‘ta mustahkam xavfsizlik tizimi bilan ajralib turadi. Hozirgi vaqtda Webmoney

tizimidan foydalanuvchilarning qariyb 70 foizi rossiyaliklardir. O‘zbekistonda ham mazkur to‘lov tarmog‘i ohirgi 2 yil ichida keng ishlatila boshlandi va, hattoki, uning WMZ-belgilarini milliy valyuta — so‘mga almashtiradigan saytlar paydo bo‘ldi.

ETT rivojlanish bosqichlari

1-bosqich

1991 yil

Viloyatlar ichida hisob-kitoblar pochta va tashuvchilar orqali yagona hisoblash markazida amalga oshiriladi. Bu jarayon bir haftani tashkil etar edi. Viloyatlararo hisob-kitoblar ham pochta orqali avizo hujjatlari asosida amalga oshirilgan. Bunda mablag‘lar bir mijozning hisobvarag‘idan ikkinchi mijozning hisobvarag‘iga bir oydan ikki oygacha bo‘lgan muddat mobaynida kelib tushar edi.

1992 yil

Markaziy bank Bosh axborotlashtirish markazida banklararo hisob-kitoblarda elektron pochta usuli yaratish ustida ishlandi. Shuningdek bank amaliy ish kunini kompyuterlar vositasida bajarish amaliy dasturini yaratish va ularni banklarda tadbiq etish bo‘yicha ish olib borildi.

1993 yil

Shu yili qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Axborotlashtirish to'g'risida"gi Qonunini bajarish yuzasidan Markaziy bankda va uning hududiy Bosh boshqarmalarida axborotlashtirish boshqarmasi va bo'limlari tashkil etildi. Banklararo maxsus ajratilgan aloqa kanallari vazifasida elektron to'lov tizimini ishga tushirish borasida ish olib borildi. Respublika bank tizimini axborotlashtirish konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Sobiq Ittifoq respublikalari bilan o'zaro hisob-kitoblarni tartibga solish va ularga xizmat ko'rsatish amaliy dasturi yaratildi. Markaziy bankning hududiy boshqarmalari to'liq kompyuterlashtirildi. Ya'ni bir paytda respublika elektron to'lov tizimini zamini yaratila boshlandi. Shu yilning dekabr oyidan boshlab juda qisqa muddat uch oy mobaynida Sobiq Ittifoq respublikalari bilan 1991, 1992 hamda 1993 yillardagi yig'ilib qolgan o'zaro hisob-kitoblar, qarzlarni hisoblab chiqildi va 1994 yilning mart oyiga kelib bu borada aniq ma'lumotlarga ega bo'lindi.

1994 yil

18 mart kuni qabul qilingan Vazirlar Mahkamasining 146-sonli "Bank tizimini takomillashtirish, pul-kredit munosabatlarini barqarorlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qaroriga muvofiq, Markaziy bank tizimida elektron pochталarni joriy etishni oktyabrga qadar tugallash vazifasi yuklatildi. Shuningdek, Qarorda respublika bank kompyuter tizimini yaratish uchun zarur valyuta mablag'larini ajratish ham ko'rsatildi.

13 iyul kuni Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasi bank tizimini moliyaviy qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qaror qabul qilindi. Unga asosan banklar qator soliqlardan ozod qilindi va bo'shagan mablag'larni o'z faoliyatini kompyuterlashtirishga sarflash shart qilib qo'yildi. Mazkur Qarorlarga binoan tijorat banklarining bo'limlari kompyuterlashtirila boshlandi va ular elektron to'lov tizimiga qo'shib borildi.

Avgust oyi oxiriga kelib mustaqillikning uch yilligi sharafiga elektron to'lovlarni vaqtinchalik Nizomi yaratildi.

Oktyabr oyidan boshlab esa elektron pochta respublika bank tizimida ishga tushirildi.

Respublika bank tizimida buxgalteriya hisob-kitoblarni va bank amaliy ish kunini umumiy bir ko'rinishga keltirish uchun zarur ishlar amalga oshirildi.

Markaziy bank qilingan bu ishlar bilan cheklanib qolmasdan o'zining mutaxassislari kuchi bilan elektron to'lov tizimi amaliy dasturini

respublika miqiyosida tadbiq etish ustida ham tinimsiz ish olib bordi va 1995 yil uchun zamin yaratdi.

2-bosqich

1995 yil

April oyida Markaziy bank Jahon banki mablagʻlari hisobidan Oʻzbekiston Respublikasi banklararo toʻlov tizimini takomillashtirishga yoʻnaltirilgan halqaro tanlov tender eʻlon qildi.

Markaziy bankda tashkil etilgan elektron toʻlov tizimini yaratish ishchi guruhi oʻtgan yillardan olingan tajribalar va xulosalar, shuningdek jahonning ilgʻor davlatlari yutuqlarini oʻrganish va tahlil qilish asosida elektron toʻlov tizimi texnologiyasini yaratdilar. Eski tizim 19 avgustdan boshlab yangi texnologiya bilan almashtirila boshlandi. Bu paytga kelib Markaziy bank tizimida hisob-kitob markazlari tashkil etildi va tijorat banklariga elektron toʻlov boʻyicha xizmat koʻrsatila boshlandi. Yangi texnologiyaga oʻtila borishi sababli yilning oxirigacha respublikada 2 tizim: elektron pochta va elektron toʻlov tizimlari ishlab turdi. Yil oxiriga kelib esa barcha tijorat banklari Markaziy bankning hisob-kitob markazlari, kliring markazlari elektron toʻlov tizimiga qoʻshildi.

1996 yil

Yangi tashkil etilgan hisob-kitob markazlari tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlarini kliring markazlaridan oʻzlariga oʻtkaza boshladilar. Iyul oyiga kelib kliring markazlari butunlay qisqartirildi. Shu bilan bir qatorda, Markaziy bankning Axborotlashtirish Bosh markazi mutaxassislari va bank xodimlari toʻlovlarning oʻtishi muddatini yanada qisqartirishni taʼminlash borasida tinmay izlanish olib bordilar. Buning natijasi oʻlaroq, yil oxiriga kelib toʻlovlar oʻtishi muddati respublika miqiyosida 2 soat, viloyat miqiyosida 1 soatni tashkil etdi.

1997 yil

Respublika bank tizimida yangi hisob tizimi rejasiga oʻtilishi tijorat banklari va Markaziy bank toʻlov tizimi tub burilish yasadi. Elektron toʻlov tizimining mavjud amaliy dasturi rivojlantirilib, tizimning katta oʻtkazish qobiliyati va hujjatlarning yuqori tezlikda qayta ishlanishi (hududlararo hisob-kitoblar - 15 daqiqada, bitta hudud ichidagi hisob-kitoblar esa – 3-5 daqiqada) pul mablagʻlari aylanishini jiddiy oshirdi. Bu esa respublika xoʻjalik yurituvchi subʼektlarining faoliyatiga ijobiy taʼsir etdi, banklarga vaqtincha boʻsh turgan mablagʻlardan samarali foydalanish va kredit xavf-xatari darajasini hamda likvidlilik xavf-xatarini tezkorlikda boshqarish imkonini berdi.

3-bosqich

1998 yil

Markaziy bank bilan Jahon banki o'rtasida 1998 yil dekabr oyida "Respublika moliya sohasini rivojlantirish" uchun zayom ajratish to'g'risida shartnoma imzolandi. Bu loyiha besh komponentga bo'linib, shulardan to'rtinchi komponent o'z ichiga quyidagi masalalarni oladi:

to'lov tizimini takomillashtirish;
boshqarish uchun axborot tizimini yaratish;
bank telekommunikatsiya tizimini rivojlantirish;
axborot tizimi muhofazasini yaratish.

Yuqorida keltirilgan masalalar bo'yicha tadbirlarni nihoyasiga yetkazish 2003 yilning ikkinchi yarmiga mo'ljallangan bo'lib, har bir masala bo'yicha rivojlanish yo'llari tijorat banklari bilan birgalikda aniqlandi va chet el ekspertlarining xulosalari olindi.

4-bosqich

2002 yil

To'lovlarni real vaqtda o'tishini ta'minlash va tijorat banklariga yagona vakillik hisobvarag'i orqali xizmat ko'rsatish bo'yicha texnologiya tanlanib, ushbu bo'yicha texnik topshiriq, ishlab chiqildi va banklararo to'lovlarni yagona vakillik hisobvarag'i orqali o'tkazish hamda banklarda axborotlashtirilgan axborot tizimini tashkil etish bo'yicha dastur yaratildi. Tijorat banklarining banklararo to'lovlarni yagona vakillik hisobvarag'i orqali amalga oshirish tizimiga o'tishi 2002 yilning iyun oyidan boshlandi.

To'lov tizimini takomillashtirish maqsadida xalqaro tender o'tkazilib, tender g'olibi bilan mavjud bank telekommunikatsiya tarmog'ini rivojlantirish loyihasi bo'yicha shartnoma tuzildi.

Plastik kartochkalar bilan hisob-kitoblarni yo'lga qo'yish maqsadida to'lovlarni amalga oshiradigan milliy tizim yaratish konsepsiyasi tavsiyanomalar va sxemalar ishlab chiqildi. Respublikamizda mavjud yirik banklar, xususan TIF Milliy bank, Asaka bank, Sanoatqurilish banki, Xalq banki va Paxta banklarida plastik kartochkalar orqali to'lovlarni tashkil qilish yo'lga qo'yildi.

2003 yil

Tijorat banklarini banklararo to'lovlarni yagona vakillik hisobvarag'i orqali amalga oshirish tizimi 2003 yil 8 sentyabrda to'liq ishga tushirildi va barcha banklarda markazlashtirilgan axborot tizimi tashkil etildi. Bu banklarga kundalik to'lovlar o'tkazish uchun band bo'lgan mablag'larni bir qismini bo'shashiga va ularni o'rinli aktivlarga joylashtirishga, bank o'z filiallarini mavqeini tahlil qilib kerakli chora ko'rishga, bankning kunlik yagona balansi uning likvidligini,

tavakkalchiliklarini, majburiyatlarni, o‘z kapitalini aniq ifoda etishga imkon beradi.

Shuningdek, Jahon banki krediti hisobiga tuzilgan shartnomaga asosan Bank telekommunikatsiya tarmog‘ini rivojlantirish loyihasini amalga oshirish ishlari bajarilayapti, shuningdek, respublika moliya tuzilmalarini banklararo ma‘lumot uzatish tarmog‘iga ulash va o‘zaro ma‘lumot almashinuvining elektron tizimini yaratish bo‘yicha ishlar olib borildi.

2004 yil

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 24 sentyabrda qabul qilingan “Plastik kartochkalar asosida hisob-kitob qilish tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 445–sonli Qarori bilan ushbu tizimni kengaytirish borasidagi ilk reja ko‘rsatkichlari, shuningdek to‘lovlarni plastik kartochkalar orqali qabul qilish terminallari bilan jihozlanadigan ob‘ektlar ro‘yxati tasdiqlandi. Shu bilan bir qatorda, mazkur qarorga muvofiq mamlakatda Yagona umumrespublika protsessing markazi tashkil etildi. Mazkur qarorga muvofiq, barcha tijorat banklari plastik kartochkalar tizimida ish olib borilishiga zamin yaratildi.

2006–2012 yillar

Barcha tijorat banklarida (DT Xalq bankidan tashqari) yagona balans tizimini joriy etildi. Davlat tijorat Xalq bankida yagona balans texnologiyasiga asoslangan tizimni joriy etish ishlari bosqichma-bosqich olib borilib, 2008 yil 24 noyabrda to‘liq ishga tushirildi. Bundan tashqari, Markaziy bankning Integrallashgan axborot-tahliliy tizimi (IATT) 2009 yil may oyida yaratilib, unda tijorat banklari tomonidan 58 ta talabnoma asosida Markaziy bankning ma‘lumotlar omborxonasida ma‘lumotlarni jamlash, nazorat qilish, hisobini yuritish, qayta ishlash, shakllantirish va saqlash jarayonlarini avtomatlashtirish ishlari amalga oshirildi. Hozirgi kunda IATT tarkibiga O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining Integrallashgan avtomatlashtirilgan bank tizimi, Kredit axboroti milliy instituti axborot tizimi, Yagona vakillik hisobvaraqlar hisob-kitob markazi, Elektron hujjat aylanishi tizimi, bank tizimi ma‘lumotlar bazalari kiritilgan va ma‘lumotlar omborxonasi tashkil etilgan bo‘lib, ayni paytda mazkur tizimlarni takomillashtirish ishlari olib borilmoqda.

2013–2014 yillar

Markaziy bankning Kliring tizimi bo‘yicha ma‘lumot

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013 yil 27 iyundagi “O‘zbekiston Respublikasining milliy axborot-kommunikatsiya tizimlarini

yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-1989-sonli qarori bilan respublika "Elektron hukumat" tizimining kompleks axborot tizimlari tarkibiga Markaziy bankning "Chakana to'lovlarni real vaqt rejimida amalga oshirish kliring tizimini yaratish hamda xizmat ko'rsatuvchilarning billing tizimi bilan integrallash" loyihasi ham kiritilgan bo'lib, mazkur Kliring tizimi amaliyotga tatbiq etildi.

Ushbu tizimni yaratishdan maqsad unga tijorat banklari filiallari, kassalari va O'zbekiston banklari assotsiatsiyasi qoshidagi Yagona umumrespublika Protsessing markazini ulagan holda, jismoniy shaxslarga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni, shuningdek kommunal xizmatlar va mobil aloqa operatorlari uchun to'lovlarni real vaqt rejimida amalga oshirish imkoniyatini yaratishdan iborat. Shuningdek, mazkur tizim mijozlarga kunu-tun bank hisobvaraqlariga masofadan xizmat ko'rsatish va bank infokiosklari orqali ishlash imkoniyatini berdi.

Kliring tizimi bilan Davlat soliq qo'mitasi axborot tizimi, shuningdek, "O'zbekenergo" DAK hamda "O'ztransgaz" AKning billing tizimlari integratsiya qilingan holda soliq va boshqa majburiy to'lovlar hamda elektr energiyasi va gaz iste'moli to'lovlarni real vaqt rejimida amalga oshirish imkoniyati yaratildi.

Shu bilan birga, "O'zkart" banklararo chakana to'lov tizimi faoliyatini tartibga solish va uning faoliyatini samarali tashkil etish maqsadida, Markaziy bank huzuridagi Axborotlashtirish Bosh markazida "Banklararo universal netting axborot tizimi" dasturiy majmuasi ishga tushirilishi munosabati bilan "O'zkart" tizimida Hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi bank vazifalari O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy bankining Banklararo hisob-kitob markazidan O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining Hisob-kitoblar markaziga o'tkaziladi. Bunda o'zaro majburiyatlar bo'yicha hisob-kitoblar tijorat banklarining Markaziy bankning Hisob-kitoblar markazida ochilgan vakillik hisobvaraqlari orqali amalga oshirilib, tizim xarajatlarini kamayishiga olib keladi va tijorat banklari o'z mablag'laridan samarali foydalanishlariga imkon beradi.

Xulosa qilib aytganda, chakana to'lovlarni real vaqt rejimida amalga oshirish Kliring tizimi PQ-1989-sonli qarori bilan belgilangan muddatlarda ishga tushirilgan bo'lib, hozirgi vaqtda bank tizimi tomonidan ushbu axborot tizimini takomillashtirish va joriy qilish doirasini kengaytirish ishlari olib borilmoqda

ETTning sinflanishi

Rossiyada ommabop bo'lgan to'lov tizimlaridan yana boshqalari Yandeks.Dengi va QIWI-kosheleklardir. Tadqiqotlarga ko'ra 12 millionga yaqin rossiyaliklar "Yandeks.Dengi", 13 millionlan ortig'i "QIWI koshelek" akkaunt (hisob-raqam)lariga ega.

Bu elektron to'lovtizimlarni boshqacha qilib fiatsiz elektron pullar deb ham atashadi. Bular qatoriga yana quyidagi tizimlarni kiritish mumkin:

- EasyPay
- OKPAY
- RBK Money
- Dengi@Mail.Ru (QIWI- 100% sotib olgan)
- SKRILL
- Kriptovalyutalar: Bitcoin, Litecoin
- Eleksnet
- PayQR
- Perfect Money
- PayPal
- Moneybookers com
- va boshqalar.

Shular ichidan dunyo miqyosida amal qiladigan, hammabop tizimlardan OKPAY va Perfect Money larni alohida ajratish mumkin.

Birinchiidan, bu ikkala tizimdagi elektron pullarning himoyalik (xavfsizlik) darajasi o'ta yuqori bo'lib, verifikatsiya (shaxsni to'liq tasdiqlash) operatsiyalarini amalga oshirgandan keyingina kerakli darajaga erishish mumkin. Ikkinchiidan, halqaro tranzaksiyalar tezkorlik bilan, minimal foizlarda amalga oshiriladi.

Mamlakatimizda ham elektron to'lov tizimini rivojlantirish va takomillashtirish bo'yicha keng amaliy ishlar olib borilmoqda. Bu borada qabul qilingan qonun va qonun-osti hujjatlari bank va to'lov tizimini tartibga solishga, elektron tijoratni rivojlantirishga qaratilgan.

O'zbekistonda elektron pulni tranzaksiyasi bilan shug'ullanadigan, aholi o'rtasida keng tarqalgan tizim bu Slick.uz dir (Paynet va Uzcarddan tashqari). Undagi to'lovlar uyali telefon tarmog'i orqali amalga oshiriladi. www.click.uz

Shunday tizimlardan yana biri UPAY to'lov tizimidir. Bu to'lov tizimi 2010 yilda O'zbekiston Savdo-sanoat Palatasi, ATB "Mikrokreditbank" va «Beeline» uyali telefon operatori hamkorligida yaratilgan va boshida «SMS-TOLOV» degan nom olgan edi. Ishlash prinsipi Slick.uz tizimiga o'xshash. www.upay.uz

Ushbu to'lov tizimlari orqali hozirgi kunda telefon, kommunal, internet hizmatlari, soliq, sug'urta to'lovlari, temir yo'l va aviachiptalaruga buyurtmalar berish operatsiyalarini amalga oshirish mumkin.

Mamlakat xududida internet banking operatsiyalarini amalga oshiradigan yangi tizimlardan yana bittasi — bu WEBSUM.UZ tizimidir.

WEBSUM – bu Internet tarmog'i orqali bir zumda tovar yoki xizmatlarni sotish yoki xarid qilish imkonini beruvchi elektron to'lov tizimidir.

WEBSUM elektron to'lov tizimi manzili: www.websum.uz

Afsuski, iPAY – UzExdagi birja savdolarida va internet do'konlarda onlayn to'lovlarni amalga oshirish imkonini beruvchi, O'zbekiston Respublikasi tovar hom-ashyo birjasining to'lov tizimi hozirgi kunda faoliyatini to'htatganga o'xshaydi.

Xo'sh, elektron to'lov tizimning afzalliklari nimadan iborat:

- Xaridor o'ziga qulay vaqt, joy va tezlikda mahsulotni tanlash va sotib olish imkoniyatiga ega

- Savdo-sotiq faoliyatini ish faoliyati bilan birga parallel ravishda, ya'ni ishlab chiqarishdan ajralmagan holda olib borish imkoniyati

- Ko'p sonli xaridorlarning bir vaqtning o'zida bir nechta sotuvchilarga murojaat qila olish imkoniyati

- Xaridorning yashash joyi, sog'lig'i va moddiy ta'minlanish darajasidan qat'iy nazar hamma qatori teng huquqli mahsulot sotib olish imkoniyati

- Elektron tijoratda savdoni tashkil qilish korxonalarining raqobatini kuchaytiradi, monopoliyadan chiqaradi va mahsulotlarning sifatini oshirish imkoniyatini beradi.

ETTning xususiyatlari

Bugungi kunda mamlakatimizda milliy axborot tizimini rivojlantirishga oid konsepsiya hayotga izchil tatbiq etilayotir. Bunda axborot sohasida davlat siyosatini belgilaydigan, yuridik va jismoniy shaxslarning axborot makonidagi munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan normativ-huquqiy bazani takomillashtirishga alohida e'tibor berilmoqda.

Jamiyat hayotining barcha jabhasiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy qilishda "Axborotlashtirish to'g'risida"gi, "Axborot erkinligi prinsiplari va kafolatlari to'g'risida"gi, "Telekommunikatsiyalar to'g'risida"gi, "Aloqa to'g'risida"gi, "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida"gi, "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi qonunlar va boshqa hujjatlar muhim huquqiy asos bo'lib xizmat qilayotir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002 yil 30 maydagi “Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to‘g‘risida”gi Farmoniga muvofiq, iqtisodiyot va jamiyat hayotining barcha jabhasida zamonaviy axborot texnologiyalari, kompyuter texnikasi va telekommunikatsiya vositalarini ommaviy ravishda joriy etish hamda ulardan foydalanish, fuqarolarning axborotga bo‘lgan talab-ehtiyojlarini to‘laqonli qondirish maqsadida axborotlashtirishning milliy tizimi shakllantirildi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasida, birinchi navbatda, dasturiy vositalar, ma‘lumotlarning axborot bazalari ishlab chiqildi, respublika, tarmoq va mahalliy axborot-kommunikatsiya tizimi shakllantirildi, yuqori malakali mutaxassis kadrlar tayyorlash yo‘lga qo‘yildi.

Davlatimiz rahbari mamlakatimizni 2014 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2015 yilga mo‘ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo‘nalishlariga bag‘ishlangan Vazirlar Mahkamasining majlisida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlangan infratuzilmasini joriy etmasdan turib, iqtisodiyotimizni tarkibiy jihatdan o‘zgartirishga erishish mumkin emasligini alohida qayd etgandi.

Darhaqiqat, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va hayotga faol tatbiq qilinishi aholining turmush tarzini o‘zgartirib, tadbirkorlik imkoniyatlarini kengaytirdi. Xususan, tijorat bitimlarini tuzishning barcha bosqichida eski — qog‘oz usulidan voz kechilib, yangi ilg‘or yo‘nalishlar paydo bo‘ldi.

Elektron tijorat bugungi kunda bozorning ajralmas qismiga aylanib, nafaqat dunyoda, balki yurtimizda ham izchil rivojlanib bormoqda. Mamlakatimizda “Uzcard”, “Websum” singari to‘lov va elektron savdo tizimlari hamda “Click” mobil banking keng qo‘llanilib, tobora ommalashmoqda. Hozirgi vaqtda internetda o‘z mahsulot hamda xizmatlarini taqdim qilayotgan va “Websum” chakana savdo to‘lovidan foydalanayotgan kompaniyalar soni

80 dan ortiqni tashkil etadi. Yuridik hamda jismoniy shaxslar ilg‘or axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida o‘zlariga qulay usulda — masofadan turib bank xizmatlaridan foydalanishayapti. Mobil va internet-banking sohasida xizmatlar ko‘lami tobora kengayib bormoqda. Onlayn-karta egalari uylaridan chiqmagan holda kerakli narsani xarid qilishi, buyurtma berishi, mobil telefon orqali turli to‘lovlarni amalga oshirishi mumkin.

Normativ-huquqiy hujjatlarning izchil takomillashtirib borilayotgani, sohaga axborot-kommunikatsiya texnologiyalari keng joriy etilayotgani elektron tijoratni yanada rivojlantirishda muhim omil bo'lmog'da. "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonun bilan birga, "Elektron to'lov to'g'risida"gi, "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi va boshqa qonunlar qabul qilindi. Ammo shuni alohida qayd etish kerakki, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy qilish uzluksiz innovatsion jarayon bo'lib, elektron tijorat sub'ektlari faoliyatining normativ-huquqiy mexanizmlarini muntazam takomillashtirib borishni talab etadi. Axborot texnologiyalari taraqqiyotining bugungi darajasi mamlakatimizda ham elektron tijorat sohasidagi munosabatlarni yanada aniq tartibga solish hamda amaldagi qonunchilikka tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritish zaruratini kun tartibiga olib chiqdi.

Shu bois joriy yilning may oyida yangi tahrirdagi "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonun qabul qilindi. Ushbu hujjat elektron tijoratni yanada rivojlantirishga xizmat qilishi bilan nihoyatda ahamiyatlidir. Binobarin, unda elektron hujjatlardan foydalangan holda shartnomalar tuzishning o'ziga xos xususiyatlari tartibga solindi, elektron tijorat ishtirokchilariga, shu jumladan, axborot vositachisiga qo'yilgan talablar aniqlashtirildi. Ushbu hujjatda belgilangan yangi huquqiy normalar asosida kichik biznes sub'ektlari bozorda yanada samarali raqobat olib borishlari mumkin. Ayni paytda tadbirkorlikda axborot tizimlariga tayanib faoliyat yuritish imkoniyatlari kengaytirilib, tijoratda innovatsion usullardan keng foydalanish uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi.

Yangi tahrirdagi "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonun xo'jalik sub'ektlari faoliyatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada keng qo'llash hamda davlat va korporativ xaridlarini elektron shaklda amalga oshirishning yangi imkoniyatlarini ochadi. Elektron tijorat sohasidagi munosabatlarni tartibga solishning yangi usullari joriy qilingani tadbirkorlik yo'lidagi ortiqcha g'ov va to'siqlarning oldini olishga xizmat qiladi. Qonun tadbirkorlikni yanada ravnaq toptirish, ishbilarmonlik muhitini bundan-da yaxshilash, xalqaro standartlarga javob beradigan texnologik bozor infratuzilmasini tashkil qilish uchun qo'shimcha shart-sharoitlar tug'diradi. Ushbu huquqiy hujjat O'zbekistonda elektron tijorat sohasini xalqaro bosqichga ko'tarish imkonini yaratib, tadbirkorlarning internetdan zamonaviy bozor maydoni sifatida samarali foydalanishiga turtki beradi.

Qonunning bevosita ijrochilari hamda senatorlar oldida turgan muhim vazifalardan biri, shak-shubhasiz, qonun normalarining joylarda so'zsiz

bajarilishini ta'minlash, mazkur jarayonda parlament nazorati imkoniyatlaridan samarali foydalanish, yuzaga keladigan muammolarni o'z vaqtida bartaraf etish maqsadida huquqni qo'llash amaliyotini doimo o'rganib borish hamda aholiga ushbu hujjat qoidalari mazmun-mohiyatini keng tushuntirish hisoblanadi. Binobarin, qonun qat'iy ijro etilsagina, elektron tijorat tizimi barqaror rivojlanadi, uning bozor iqtisodiyoti tarkibidagi roli oshadi. Bularning barchasi pirovardida yurtimizda tadbirkorlikning yanada rivojlanib, mamlakatimiz iqtisodiyotning bundanda yuksalishiga xizmat qiladi.

Elektron to'lovlarning normativ-huquqiy bazasi.

Qonunlar

Qonunlar:

- O'zbekiston Respublikasi "Markaziy banki to'g'risida"gi Qonuni
- O'zbekiston Respublikasi "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi Qonuni
- O'zbekiston Respublikasi "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi Qonuni
- O'zbekiston Respublikasi "Elektron tijorat to'g'risida"gi Qonuni
- O'zbekiston Respublikasi "Elektron hujjat aylanishi to'g'risida"gi Qonuni
- O'zbekiston Respublikasi "Elektron to'lovlar to'g'risida"gi Qonuni
- O'zbekiston Respublikasi "Avtomatlashtirilgan bank tizimida axborotni muhofaza qilish to'g'risida"gi Qonuni

Normativ aktlar

Me'yoriy hujjatlar:

"O'zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to'g'risida"gi Nizomi	№ 2465 03.06.2013
"Yuridik shaxslar tomonidan milliy valyutadagi korporativ bank kartalaridan foydalanish tartibi to'g'risida"gi Nizom	№ 1470 18.04.2005
"Markaziy bankning Banklararo to'lov tizimi orqali elektron to'lovlarni amalga oshirish tartibi to'g'risida"gi Nizomi	№ 1545 14.02.2006
"O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari avtomatlashtirilgan bank tizimlarida axborotni muhofaza qilish to'g'risida"gi Nizomi	№ 1552 13.03.2006
"Yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan milliy valyutadagi bank kartalaridan foydalanish tartibi to'g'risida"gi Nizomi	№ 1850 04.09.2008
"Bank hisobvaraqlariga masofadan xizmat ko'rsatish tizimlarida ishlash tartibi to'g'risida"gi Nizomi	№ 2155 19.11.2010
"O'zkart" banklararo chakana to'lov tizimi faoliyati to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida	№ 2369 30.05.2012
Umumiy foydalanishdagi telekommunikatsiya tarmoqlarini qo'llagan holda to'lov tizimini tashkil qilish qoidalari	№ 1767 13.02.2008

Qarorlar

Iqtisodiyotimizga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining keng tatbiq etilishi, o‘z navbatida, iste‘molchilar bilan ishlab chiqaruvchilar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni yangi bosqichga olib chiqdi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi. Bugungi kunda mamlakatimizda elektron to‘lovlar, internet global tarmog‘i va mobil aloqa vositalari orqali bank sohasi mijozlari uchun interaktiv xizmatlar ko‘rsatish tizimlari joriy etilib, ulardan samarali foydalanilmoqda. Xo‘jalik yurituvchi sub’ektlar, jumladan, kichik biznes va tadbirkorlik vakillari tomonidan o‘z faoliyatlari jarayonida elektron to‘lovlar va elektron tijorat imkoniyatlaridan samarali foydalanish, ularning raqobatbardoshligini mustahkamlash va yuqori iqtisodiy natijalarga erishishlarida yetarli asoslarni yaratadi.

Ayni vaqtda bank-moliya sektorida zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishning o‘zib boruvchi global tendensiyasi, bank plastik kartochkalari miqdorining o‘sishi hamda elektron to‘lovlar va elektron tijoratning rivojlanib borishi barobarida, yurtimizda elektron to‘lovlar va elektron tijorat sohasidagi qator loyihalarning amalga oshirilishi faollashib bormoqda. Mamlakatimiz bank va moliya muassasalari internet global tarmog‘i va mobil aloqa vositalari orqali o‘z mijozlariga masofadan turib elektron to‘lovlar, “SMS-banking”, “Mobil-banking” kabi interaktiv bank xizmatlarini ko‘rsatmoqdalar.

Tijorat banklari tomonidan esa aholiga keng miqyosda masofaviy bank xizmatlari taqdim etilayotgani diqqatga sazovordir. Mamlakatimizda 2013 yil 1 yanvar holatiga 9,57 mln. dona plastik kartochkalar chiqarilgan, bu ko‘rsatkich o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 1,3 mln. donaga ko‘pdir. Hisob-kitob terminallarining soni esa 2012 yildagi 99,5 mingtadan joriy yilda 112,7 mingtaga yetdi. Respublika bank muassasalari tomonidan keng miqyosda hisoblarni masofaviy bosh-qarish xizmatlari ko‘rsatilmoqda. Joriy yilning 1 yanvar holatiga ko‘ra, mazkur xizmatlardan foydalanuvchilar soni 92 mingtaga yetdi, jumladan, “Internet-banking” va “Bank-mijoz” xizmatidan foydalanuvchilar soni 38,8 mingtaga, “Mobil-banking” va “SMS-banking” 53,6 mingtadan ziyodni tashkil etadi.

Hozirda axborot texnologiya-lari sohasi sub’ektlari tomonidan elektron to‘lovlar va elektron tijoratni amalga oshirishni avtomatlashtirish imkonini beruvchi xilma-xil texnologik yechimlar taklif etilmoqda. Xususan,

internet tarmog'ida plastik kartochkalar bilan to'lovlarni amalga oshirish imkonini beruvchi das-turiy ta'minot ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etildi. Internet tarmog'ining «uz» domenida internet-do'konlar mavjud bo'lib, foydalanuvchilarga masofadan turib, muayyan vaqt tartibida ehtiyoj bo'lgan tovarlarini xarid qilish va xizmatlardan foydalanishlari uchun faoliyat ko'rsatilmoqda.

Zaruriy telekommunikatsiya va dasturiy infratuzilmaning mavjudligi elektron tijorat va elektron to'lovlar tizimi rivojlanish jarayonining muhim tarkibi hisoblanadi. Respublika kommunikatsiya tarmoqlarining faol rivoji fuqarolar uchun elektron xizmat ko'rsatish spektri va hududiy qamrovining kengayishida muhim omil bo'ldi.

Muhtaram Prezidentimiz tomonidan taqdim etilgan "Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish Konsepsiya-si"da ilgari surilgan qonunchilik tashabbuslarining izchillik bilan amalga oshirilishi davlat va jamiyat qurilishining barcha sohalariga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etishga kerakli asos yaratdi va yurtimizda aholi turmush darajasini yanada oshirish, xususan, fuqarolarga elektron to'lov va elektron tijorat xizmatlarini keng miqyosda taqdim etishga qulay imkoniyatlarni yaratib berdi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasining Axborot va kommunikatsiya texnologiyalari masalalari qo'mitasi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki bilan hamkorlikda tashkil etilgan "Elektron to'lov va elektron tijorat tizimini rivojlantirishga oid normativ-huquqiy bazani yanada takomillashtirish masalalari" mavzuidagi seminarida ana shular xususida atroflicha mulohaza yuritildi.

Mazkur tadbirni o'tkazishdan ko'zlangan maqsad - kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarining raqobatbardoshligi, moliyaviy barqarorlik va investitsiya faolligini yanada oshirishni ta'minlash maqsadida elektron to'lovlar va elektron tijorat tizimining huquqiy asoslarini takomillashtirish, to'lov tizimini tartibga solish va optimallashtirish, elektron tijorat infratuzilmasini shakllantirish orqali mahalliy tovarlarni tashqi bozorda realizatsiya qilish ishlarini kengaytirishdan iborat ekanligi ta'kidlab o'tildi.

Seminarida tadbirkorlik sub'ektlarini kreditlashda davlat, nazorat qiluvchi organlar bilan tadbirkorlik sub'ektlari o'rtasidagi bevosita muloqotni istisno etuvchi elektron tizimga, shu jumladan, internet tarmog'iga keng miqyosda o'tishni normativ-huquqiy jihatdan ta'minlash, shuningdek, soliq va bojxona ma'murchiligida elektron tijorat va elektron

to'lovlar tizimini takomillashtirish hamda elektron tijoratni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish masalalari atroflicha muhokama etildi.

Ma'lumki, zamonaviy axborot va kompyuter texnologiyalarini iqtisodiyot tarmoqlari, ayniqsa bank, moliya va tijorat tuzilmalari faoliyatiga keng miqyosda joriy etish O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012 yil 21 mart-dagi "Zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada kengroq joriy qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori, 2012 yil 16 iyuldagi "Statistik, soliq, moliyaviy faoliyat turlarini va ruxsat berish tartib-taomillarini tubdan qisqartirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi hamda 2012 yil 18 iyuldagi "Ishbilarmonlik muhitini yanada tubdan yaxshilash va tadbirkorlikka yanada keng erkinlik berish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonlarida asosiy yo'nalishlar sifatida belgilab berilgan. Ushbu normativ hujjatlarda plastik kartochkalar va boshqa elektron to'lovlar vositalari or-qali internet tarmog'idan tovar va xizmatlarga to'lov imkoniyatlarini rivojlantirish uchun dasturiy-texnik infratuzilmani takomillashtirish hamda tijorat faoliyati va tadbirkorlikda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini yanada rivojlantirishni rag'batlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar belgilangan.

Mazkur seminarda muhokama etilgan masalalar O'zbekiston "Milliy tiklanish" demokratik partiyasining saylovoldi Platformasi va Harakat dasturida ham muhim o'rin tutishini alohida e'tirof etish joiz. Shu bois fraksiyamiz a'zolari ham tadbirda faol ishtirok etib, bu borada partiya-mizning dasturiy g'oyalaridan kelib chiqqan holda, fraksiyamizning qat'iy pozitsiyasini bayon etishdi.

Partiyamiz fraksiyasining nuqtai nazaridan kelib chiqib, aytish mumkinki, "Elektron to'lovlar to'g'risida"gi va "Elektron tijorat to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlarining ijrosini ta'minlash borasida mavjud muammolarni muvaffaqiyatli hal etish uchun, eng avvalo, internet tarmog'ining milliy segmentini ma'lumotlar bilan to'ldirishni rivojlantirishni rag'batlantirish, shuningdek, Milliy axborot qidiruv tizimining ish faoliyatini tubdan va sifatli yaxshilash hamda undan foydalanuvchilar sonini oshirish bo'yicha alohida chora-tadbirlar dasturini ishlab chiqish va amalga oshirish talab etiladi. Qolaversa, elektron tijorat infratuzilmasini shakllantirish orqali biz o'zimizda ishlab chiqarilgan mahalliy tovarlarni tashqi bozorda realizatsiya qilish ishlarida qator ustuvorliklarga ega bo'lamiz. Bu masala ham partiya-miz dasturiy vazifalarida keng aks ettirilgan.

To'lov tizimlaridagi tranzaksiyalar almashinuvi protokollari.

To'lov tizimlaridagi tranzaksiyalar almashinuvi protokollari

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2013 yil 27 iyundagi "O'zbekiston Respublikasining milliy axborot-kommunikatsiya tizimlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-1989-sonli qarori bilan respublika "Elektron hukumat" tizimining kompleks axborot tizimlari tarkibiga Markaziy bankning "Chakana to'lovlarni real vaqt rejimida amalga oshirish kliring tizimini yaratish hamda xizmat ko'rsatuvchilarning billing tizimi bilan integrallash" loyihasi ham kiritilgan bo'lib, mazkur Kliring tizimini 2014 yil amaliyotga tatbiq etish belgilangan.

Ushbu tizimni yaratishdan maqsad unga tijorat banklari filiallari, kassalari va Banklar assotsiatsiyasi qoshidagi Yagona umumrespublika Protsessing markazini ulagan holda, jismoniy shaxslarga soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni, shuningdek kommunal xizmatlar va mobil aloqa operatorlari uchun to'lovlarni real vaqt rejimida amalga oshirish imkoniyatini yaratishdan iborat. Shuningdek, mazkur tizim mijozlarga kunu-tun bank hisobvaraqlariga masofadan xizmat ko'rsatish va bank infokiosklari orqali ishlash imkoniyatini beradi.

Mazkur qarorning ijrosini samarali ta'minlash maqsadida Markaziy bankning 2013 yil 29 iyundagi 710-sonli Farmoyishi qabul qilingan bo'lib, unda "Kliring" axborot tizimi majmuasi bo'yicha muvofiqlashtiruvchi ishchi guruhi tarkibi va tizimni amaliyotga joriy etilishi bo'yicha chora-tadbirlar rejasi tasdiqlangan hamda tizimni to'liq amaliyotga joriy etish muddati 2014 yil 1-choragi deb belgilandi.

Loyiha ikki bosqichda amalga oshirildi.

Birinchi bosqichda Markaziy bank huzurida Hisob-kitob banki tashkil qilinib, bank mijozlarining majburiyatlari bo'yicha banklarning vakillik hisobvaraqlarini to'g'ridan-to'g'ri debetlash mexanizmi yaratildi va Yagona umumrespublika Protsessing markazi bilan o'zaro faoliyati yo'lga qo'yildi. Bu bosqich belgilangan muddatda, ya'ni 2013 yil 16 sentyabrda bajarilib, hozirgi kunda barcha bank kartlari orqali amalga oshirilgan to'lovlar bo'yicha yakuniy hisob-kitoblar Markaziy bankning Kliring tizimi orqali o'tkazilmoqda. Shu bilan birga, huquqiy asoslarni belgilab berish maqsadida Adliya vazirligida 2369-son bilan ro'yxatga olingan "O'zkart banklararo chakana to'lov tizimi faoliyati to'g'risida"gi Nizomga tegishli o'zgartirishlar kiritildi. Hozirgi kunda ushbu tizim orqali amalga oshirilgan o'rtacha oylik tranzaksiyalar summasi 1,14 trln so'mni tashkil etmoqda.

Ikkinchi bosqichda 2013 yilning 4-choragi va 2014 yilning 1-choragi davomida Markaziy bankning Kliring tizimi bilan Davlat soliq qo‘mitasi axborot tizimi, shuningdek, “O‘zbekenergo” Davlat aksiyadorlik kompaniyasi hamda “O‘ztransgaz” aksiyadorlik kompaniyalarining billing tizimlari integratsiya qilingan holda soliq va boshqa majburiy to‘lovlar hamda elektr energiyasi va gaz iste‘moli to‘lovlarini real vaqt rejimida amalga oshirish imkoniyati yaratildi.

Shu bilan birga, Adliya vazirligida “O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banking hisob-kitob kliring tizimi to‘g‘risida”gi Nizom 2014 yil 4 aprelda 2570-son bilan ro‘yxatga olinib, yaratilgan tizimni bir maromda ishlashi uchun huquqiy asos ta‘minlandi.

Kliring tizimi ishtirokchilari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar Markaziy bank va Davlat soliq qo‘mitasi, DAK “O‘zbekenergo”, AK “O‘ztransgaz”, shuningdek, tijorat banklari bilan Xududiy elektr tarmoqlari, “Gazta‘minot” korxonalarini o‘rtasidagi ikki tomonlama shartnomalar hamda Markaziy bankning Axborotlashtirish bosh markazi va “Bilayn” uyali kompaniyasi o‘rtasida tuzilgan o‘zaro Bosh kelishuvlar asosida tartibga solindi.

Hozirda Markaziy bank Kliring tizimi orqali ushbu yo‘nalish bo‘yicha amalga oshirilgan to‘lovlarning o‘rtacha kunlik summasi 228 mln. so‘mdan oshib, shundan, ishlatilgan elektr energiyasi uchun o‘rtacha kunlik to‘lovlar 165,5 mln. so‘mni, iste‘mol qilingan gaz uchun o‘rtacha kunlik to‘lovlar 46,0 mln. so‘mni, shuningdek soliqlar bo‘yicha o‘rtacha kunlik to‘lovlar 16,5 mln. so‘mni tashkil etmoqda.

Shu bilan birga, to‘lovlar hajmini oshib borishini inobatga olib, 2013 yil 12 noyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining Milliy axborot-kommunikatsiya tizimlarini 2013-2020 yillarda rivojlantirishning kompleks dasturini amalga oshirishni muvofiqlashtirish bo‘yicha Respublika komissiyasining” 2-sonli bayonnomasiga asosan, Markaziy bank Kliring tizimini texnik jixozlash loyihasi Davlat buyurtmasiga kiritildi. O‘zbekiston Respublikasi aloqa, axborotlashtirish va telekommunikatsiya texnologiyalari Davlat qo‘mitasi tomonidan o‘rnatilgan tartibda tender savdolari o‘tkazilib, Kliring tizimi uchun server va xotira jihozlarini harid qilish shartnomasi imzolandi va Respublika axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish jamg‘armasi hisobidan moliyalashtirildi.

Bugungi kunda Kliring tizimi faoliyatini kengaytirish maqsadida tizimga ulanish taklifi bilan Davlat aloqa qo‘mitasiga tarkibiga kiruvchi “O‘zbektelekom”, “O‘zonlayn”, “O‘zmobayl” korxonalarini, “Suvsoz”

DUK, "Issiqlik quvvati" UK, "Maxsustrans" DUK, shuningdek, Yusell va Perfektum Mobayl mobil aloqa operatorlariga xat va texnik talablar yuborildi.

Yusell uyali kompaniyasi tomonidan bugungi kunda Kliring markazi bilan moslashtirish ishlari amalga oshirilib, test sinovlari o'tkazilmoqda. Qolgan xizmat ko'rsatuvchi korxonalar texnik talablarni o'rganish jarayonida. Mazkur korxonalarning axborot tizimlari tayyorligiga qarab, ularning billing tizimlari Markaziy bankning Kliring tizimiga bosqichma-bosqich ulanib boriladi.

Xulosa qilib aytganda, chakana to'lovlarni real vaqt rejimida amalga oshirish Kliring tizimi belgilangan muddatlarda ishga tushirilgan bo'lib, aholiga soliq va majburiy to'lovlarni, ko'rsatilgan maishiy va boshqa xizmatlar to'lovlarini amalga oshirish uchun qo'shimcha qulayliklar yaratildi.

Bank tizimi tomonidan ushbu axborot tizimidan foydalanish samarasini oshirish maqsadida uning joriy qilish doirasini yanada kengaytirish va takomillashtirish bo'yicha ishlar olib borilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida taqdim etilayotgan kartochkalar shaxsiy, korporativ va yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun mo'ljallangandir. Plastik kartochkalar bilan operatsiyalarni amalga oshirishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammo va boshqa barcha masalalar yuzasidan unga xizmat ko'rsatuvchi bankka murojaat qilinadi, shuningdek, bank va mijoz o'rtasida yuzaga keladigan nizolar ular o'rtasida bank hisobvarag'ini ochish va yuritish bo'yicha imzolangan shartnoma asosida hal etiladi.

Tijorat banklarining plastik kartochkalari ikki xil - "On-line" va "Off-line" rejimida ishlaydi. "Off-line" rejimidagi plastik kartochkalar elektron hamyon vazifasini bajarsa, "On-line" rejimidagilar mijozning to'g'ridan-to'g'ri bankdagi hisobvarag'iga kirishi va mablag'larni to'siqsiz ishlatishiga imkoniyat yaratadi.

"On-line" rejimida ishlaydigan kartochkalar islohotli hisoblanadi, chunki ular foydalanishda quyidagi bir qator afzalliklarga ega:

- kartochkalarga pul mablag'larini tushirish va uni avtorizatsiya qilish zaruriyati yo'q;
- kartochkalar orqali amalga oshirilgan moliyaviy operatsiyalar haqida ma'lumotlarni real vaqt ichida SMS yordamida olish mumkin;
- "Internet banking", "Mobil banking" va boshqa yangi turdagi xizmatlardan foydalanish imkoniyati mavjud;

plastik kartochkalaridagi pullarni elektron pullarga aylantirish va elektron tijoratda pul majburiyatlarining hisob-kitobini amalga oshirishda foydalanish uchun imkoniyatni yuzaga keltiradi.

Respublika “Elektron hukumat” tizimining axborot tizimlari tarkibiga kiritilgan Markaziy bankning chakana to‘lovlarni real vaqt rejimida amalga oshirish Kliring tizimi aholining naqd pulga bo‘lgan ehtiyojini kamaytirish, pul mablag‘larining bankdan tashqari aylanmasini qisqartirish hamda aholiga kommunal va boshqa xizmatlar uchun chakana to‘lovlarni amalga oshirish bo‘yicha qo‘shimcha qulayliklar yaratish maqsadida joriy etilgan.

Mazkur to‘lov tizimini yaratish jarayonida quyidagilar amalga oshirildi:

- chakana to‘lovlar holatini keng tahlil qilish natijasida mavjud yechimlarning afzallik va kamchiliklarini aniqlash;
- kliring tizimini yaratish va joriy etish zaruriyatini asoslash;
- kliring tizimi uchun texnik talablar va boshqa loyihaviy hujjatlarni ishlab chiqish va “Elektron hukumat” tizimi strukturasi bilan kelishish;
- chakana to‘lovlar kliring tizimi qatnashchilarining axborot tizimlari va billing tizimlariga qo‘yiladigan talablar va dasturiy interfeysni ishlab chiqish;
- kliring tizimi infrastrukturasi axborot muhofazasi va xavfsizlikni ta‘minlash;
- kliring tizimining dasturiy ta‘minotini va ma‘lumotlar bazalarini yaratish, server va boshqa texnikalarni ishga tushirish, qatnashchilar bilan o‘zaro shartnomalar tuzish;
- aholi va xo‘jalik sub‘ektlariga xizmat ko‘rsatuvchi muassasa va korxonalarining billing tizimini o‘rganish va zarur tavsiyalar ishlab chiqish;
- kliring tizimini aholi va xo‘jalik sub‘ektlariga xizmat ko‘rsatuvchi muassasa va korxonalarining billing tizimlari bilan o‘zaro bog‘lash;
- kliring tizimining qatnashchilari va foydalanuvchilari tarkibini, qatnashchilar tomonidan ko‘rsatiladigan interaktiv xizmatlar sonini muntazam ravishda ko‘paytirish maqsadida keng targ‘ibot ishlarini olib borish;
- kliring tizimidan foydalanish bilan bog‘liq Hukumat qarorlarini o‘z vaqtida bajarish.

4. Kliring tizimini joriy etish jarayoni 2013 yil 3-choragida boshlanib, hozirgi kun holatiga quyidagilar ijro etildi:

- 1-bosqichda mavjud banklararo chakana to'lov tizimlarining faoliyatini samarali tashkil qilish va depozit munosabatlardan voz kechish maqsadida kliring tizimida Hisob-kitob banki vazifalari tatbiq etildi;
- 2-bosqichda Davlat soliq qo'mitasi hamda "O'zbekenergo" AJ axborot tizimlari bilan integratsiya qilgan holda kliring tizimi orqali soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni hamda elektr energiyasi iste'moli uchun to'lovlarni amalga oshirish imkoniyati yaratildi;
- 3-bosqichda kliring tizimiga telekommunikatsiya provayderi va operatorlari hamda kommunal xizmat (telekommunikatsiya xizmatlari, ekspluatatsion va kommunal xizmatlar) korxonalarining axborot va billing tizimlari ulandi va to'lovlar amalga oshirilmoqda.

Kliring tizimi ishtirokchilarining huquq va majburiyatlarini belgilab olish maqsadida "Markaziy bankning hisob-kitoblar kliring tizimi to'g'risida"gi Nizom (ro'yxat raqami 2570, 04.04.2014 y.) ishlab chiqildi.

Kliring tizimi va xizmat ko'rsatuvchi muassasa (korxonalar)larning o'zaro to'lovlarni o'tkazilishini ta'minlash maqsadida texnologik qo'llanmalar ishlab chiqildi.

5. Hozirgi kunda kliring tizimi orqali banklar tomonidan quyidagi muassasa (korxonalar) xizmatlari uchun to'lovlar qabul qilinmoqda va o'tkazilmoqda:

- Davlat soliq qo'mitasi;
- "O'zbekenergo" AJ va "O'ztransgaz" AK;
- kommunal xizmat korxonalar "Maxsustrans" DUK va "Suvsoz" DUK;
- mobil telefon operatorlari va internet provayderlari "Unitel" MChJ, "Rubicon Wireless Communication" XK MChJ, "O'zbektelekom" AJ filiali "O'zMobayl";
- televidenie xizmatlarini ko'rsatuvchi "NetTelevision" MChJ.

2015 yil 1 yanvardan 25 noyabrgacha bo'lgan davr davomida kliring tizimi orqali o'tkazilgan to'lovlar qiymati jami 487 mlrd so'mdan ziyodni tashkil qildi. Muassasa (korxonalar) bo'yicha o'tkazilgan to'lovlar quyidagicha:

- Davlat soliq qo'mitasi – 117 mlrd 696 mln so'm;
- "O'zbekenergo" AJ – 195 mlrd 624 mln so'm va "O'ztransgaz" AK – 171 mlrd 198 mln so'm;
- "Maxsustrans" DUK – 2 mlrd 376 mln so'm va "Suvsoz" DUK – 406 ming 185 so'm;
- "Unitel" MChJ – 458 mln 637 ming so'm, "Rubicon Wireless Communication" MChJ – 14 mln 605 ming so'm, "O'zbektelekom" AJ filiali "O'zMobayl" – 1 mln 486 ming so'm;

- “NetTelevision” MChJ – 245 mln 297 ming so‘m.

Aytish joizki, bu ko‘rsatkichlar har oyda oshib bormoqda, ya’ni kliring tizimi soliq, kommunal va boshqa to‘lovlarni o‘z vaqtida amalga oshirish uchun samarali xizmat qilmoqda.

Yuqorida keltirilgan va boshqa shu turdagi xizmat ko‘rsatuvchi korxonalar foydasiga o‘tkaziladigan to‘lovlarni 2016-2018 yillar davomida to‘liq kliring tizimidan o‘tkazilishiga erishish rejalashtirilgan. Jumladan, “Toshisshiqquvati” UK, “Tuyamuyun-Urgench” suvoqava tizimini ekspluatatsiya qilish boshqarmasi, “UZDIGITAL TV” MChJ korxonalarining billing tizimlari kliring tizimiga ulangan bo‘lib, to‘lovlarni o‘tkazish uchun imkoniyat yaratilgan.

Shuningdek, yaqin yillarda kliring tizimining abonentlari sonini oshirish, tizimning xizmatlari doirasini kengaytirish, ya’ni xizmat ko‘rsatuvchi yangi korxonalarni tizimga ulash nazarda tutilmoqda.

Jumladan, barcha statsionar telefon operatorlari va filiallari (“O‘zbektelekom”, “TShTT”, “Biznesni rivojlantirish markazi” va boshqalar), Internet provayderlari, barcha mobil telefon operatorlari, televidenie xizmatlarini ko‘rsatuvchi operatorlar foydasiga kliring tizimi orqali to‘lovlarni o‘tkazish rejalashtirilmogda.

Muhokama savollari

To‘lov tizimlari nima?

To‘lov tizimlaridagi tranzaksiyalar o‘rni qanday?

Tranzaksiyalar almashinuvi qanday ko‘rinishda amalga oshiriladi?

ETT bo‘yicha qonunlar, normativ aktlar, qarorlar sanab o‘ting.

Elektron to‘lov tizimlari (ETT) to‘g‘risida umumiy tushunchalar bering.

ETT rivojlanish bosqichlari nimalardan iborat?

ETTning sinflanishi va ETTning xususiyatlari sanab chiqing.

Ma’ruza 2. O‘zbekiston Respublikasida mavjud bank tizimlari. Pochta o‘tqazmalari. Telegraf.

O‘zbekiston Respublikasi elektron to‘lovlar tizimi

O‘zbekiston Respublikasi hududida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirishda quyidagi to‘lov hujjatlaridan foydalaniladi:

memorial order;

to‘lov topshiriqnomasi;

to‘lov talabnomasi;

inkasso topshiriqnomasi;

akkreditivga ariza;

tijorat bankining hisob-kitob cheki.

Banklar memorial orderlardan fuqarolarning, olib borayotgan tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan holda, yozma topshiriqnomalari bo'yicha naqd pulsiz pul mablag'larini o'tkazishni amalga oshirishda foydalanishlari mumkin. Tijorat banklari o'z operatsion xarajatlarini naqd pulsiz tartibda amalga oshirayotganda memorial order tuziladi.

Bank ish kuni yakunlanib, balans hisoboti tuzilib O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankiga jo'natilganidan so'ng, xato yozuvlar aniqlangan hollarda, ushbu xato yozuvlar kiritilgan hisobvaraqlarga ertasi bank ish kuni teskari buxgalteriya yozuvlari kiritish (storno berish) yo'li bilan, tuzatish memorial orderlari asosida to'g'rilanishi lozim. Bunday hollarda hisobvaraqlardan summalar mijozlarning roziligisiz hisobdan chiqariladi. Bu haqda bank bilan mijoz o'rtasida tuzilgan shartnomada ko'rsatib o'tilgan bo'lishi shart.

To'lov topshiriqnomasi — mijozning unga xizmat ko'rsatuvchi bankka o'z hisobvarag'idan oluvchining hisobvarag'iga ma'lum bir summani o'tkazish to'g'risidagi topshirig'ini anglatadi.

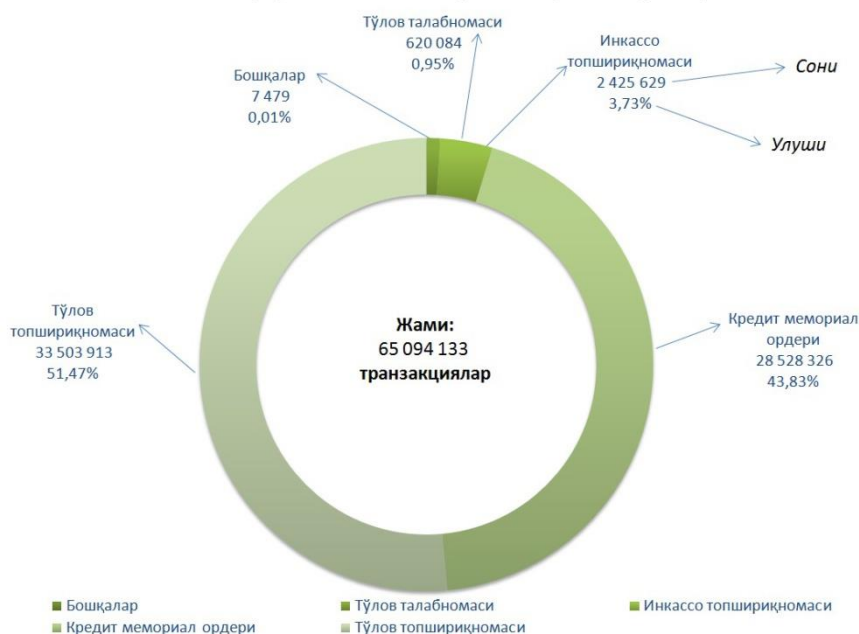
To'lov talabnomasi — o'zida mablag' oluvchini to'lovchi tomonidan bank orqali ma'lum bir summani to'lash to'g'risidagi talabi aks ettirilgan pul-hisob-kitob hujjatidir.

Inkasso topshiriqnomasi mablag' oluvchining bankka to'lovchining hisobvarag'idan so'zsiz tartibda mablag'larni hisobdan chiqarish to'g'risidagi topshirig'ini anglatadi.

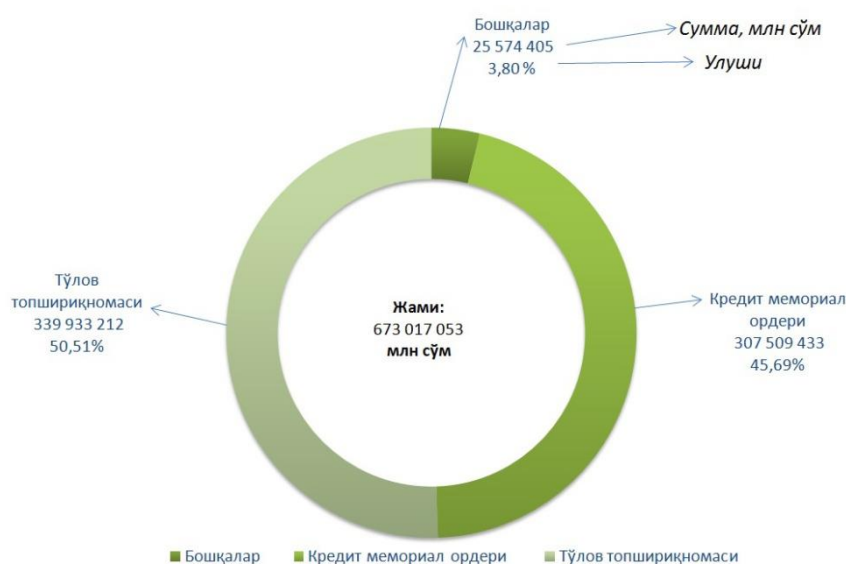
Hisob-kitoblarning akkreditiv shaklida, mijozning (to'lovchining) topshirig'iga va uning ko'rsatmasiga muvofiq akkreditiv ochgan bank (bank-emitent), o'z zimmasiga uning kontragenti-mablag' oluvchi foydasiga to'lovni amalga oshirish majburiyatini yoki mablag' oluvchi tomonidan akkreditivda ko'zda tutilgan hujjatlarni va boshqa shartlarni bajarish sharti bilan ushbu to'lovlarni amalga oshirish bo'yicha vakolatlarni boshqa bankka taqdim etishni o'z zimmasiga oladi.

Tijorat bankining hisob-kitob cheki — mijozning xizmat ko'rsatuvchi bankiga chek beruvchining hisobvarag'idan chek ushlovchining hisobvarag'iga ma'lum summadagi mablag'larni o'tkazish bo'yicha bergan topshirig'idir.

2015 йил давомида Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали амалга оширилган транзакциялар сони

2015 йил давомида Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали амалга оширилган транзакциялар суммаси

Jaxon ETTlari

O‘zbekiston Respublikasining “Elektron to‘lovlar to‘g‘risida”gi Qonunining 9-moddasiga asoslangan holda, iste‘molchilarga tovar hamda xizmatlar uchun mobil va tezkor to‘lovlar qulayligi shartlarini yaratish, nobank naqd pul aylanmasini qisqartirish maqsadida «MOBLISS» chakana elektron to‘lov tizimi Uzbekiston bozorga kirib kelmoqda.

«MOBLISS» to'lov tizimining asosiy maqsadi GPRS xizmatiga ulangan GSM yoki CDMA standartlari doirasida ishlovchi uyali telefon yoki global internetdan foydalanuvchi iste'molchilar talablarini qondiruvchi qulay va xavfsiz internet to'lov tizimi tuzishdan iboratdir. Hozirgi kunda u asosan quyidagi xizmat turlarini ko'rsatib kelmoqda:

- uyali telefon operatorlari, provayderlar, pullik televidenie xizmatlari uchun pul o'tkazmalari amalga oshirish;
- magazin, restoran, kafe va yokilgi quyish shoxobchalarida tezkor to'lovlari amalga oshirish;
- internet-magazindan turli mahsulotlar sotib olish;
- jurnal va gazetalarga internet aloqasi yordamida obuna bo'lish;
- bir elektron hamyondan boshqa hamyonga sovg'a sifatida po'l o'tkazish;
- amalga oshirilgan to'lovlar haqida batafsil hisobot berish;
- muntazam amalga oshiriladigan to'lovlarni avtomatlashtirish;

Bu xizmatlardan foydalanish uchun quyidagi imkoniyatlar mavjud:

- mobil telefon yordamida elektron xamyonni boshqarish va pul o'tkazmalarini amalga oshirish (WAP/GPRS va WAP/GSM yordamida);
- internet global to'ri yordamida xamyonni boshqarish;
- "Mobliss" tizimidan foydalanayotgan shoxobcha terminallari yordamida pul tulash;
- oila a'zolari, do'stlar va hamkasblar uchun to'lov amalga oshirish;«

Kundalik hayotimizda "Elektron hamyon" tushunchasi kundankunga ommalashib bormoqda. Uning qulayligi Internet tarmog'iga ulangan har qanday vositadan boshqarish imkonining mavjudligi va to'lovning tezkorlik bilan amalga oshirilishidadir. Shu bilan birga elektron hamyondagi pul mablag'lari foydalanuvchining o'zigagina tegishli bo'lib, u yuqori xavfsizlikka egadir. «MOBLISS» tizimi orqali siz o'zingiz uchun elektron hamyonni juda oson ochishingiz mumkin.

Shu bilan birga Siz "MOBLISS" elektron to'lov tizimi bilan hamkorlik qiluvchi Internet-magazinlar, telefon operatorlari, restoran, kafe, yoqilg'i quyish shohobchalari, gazeta va jurnallardan xaridi qilish yoki hizmatidan foydalanish uchun to'lovlarni ham amalga oshirish imkoniyatiga egasiz. Ushbu elektron to'lov tizimining o'ziga xos afzalliklarini quyidagilarda alohida ko'rsatib o'tishimiz mumkin:

Universal xizmat

O‘z hisobingizni kunning istalgan vaqtida va mamlakatimizning istalgan burchagidan turib to‘ldirish imkoni. Bunda sizning xizmatlaringizda elektron xamyoningizni to‘ldirish uchun quyidagi usullar mavjud:

- «MOBLISS» to‘lov tizimi dilerlari;
- «FAST PAY» to‘lov tizimi dilerlari;
- Respublika bank tarmog‘i yordamida;
- Respublika banklari plastik kartochkalari yordamida;
- «VISA» plastik kartochlari yordamida.

Tezkorlik

Siz qaerda bo‘lishingizdan qati nazar «MOBLISS» elektron to‘lov tizimi hisob-kitoblarning hech qanday to‘xtalishlarsiz bir necha soniya ichida amalga oshiriladi.

24/7 tartibida ishlovchi tezkor qo‘llab-quvvatlash xizmati vositasida ushbu to‘lov tizimi haqida har qanday savolga javob topishingiz mumkin.

Hammabop

«MOBLISS» tizimi bilan ishlash juda ham qulay, chunki buning uchun maxsus dastur ta‘minoti o‘rnatish, sanoqsiz sertifikatlar to‘ldirish yoki yana bir qancha ovoragarchiliklar shart emas. “Mobliss” elektron to‘lov tizimidan ro‘yxatdan o‘tish va elektron hamyon ochish o‘n daqiqaga ham bormaydi. Qolgan ishlarni esa texnikaning izmiga qo‘yib berish mumkin. O‘zingizning ilk elektron hamyoningizni yaratganingizdan so‘ng to‘lovlarni amalga oshirishda “Mobliss” elektron to‘lov tizimining oddiyligi va qulayligiga ishonchingiz komil bo‘ladi. Chunki hisob raqamingizga pul tushgan zahoti siz kompyuteringizdan yoki mobil telefoningizdan bir qancha tovar va xizmatlarni sotib olish imkoniga ega bo‘lasiz.

Harakatchanlik

O‘z elektron hamyoningizni Internetga ulangan har qanday kompyuterdan yoki GPRS tizimiga ulangan mobil telefoningizdan boshqarishingiz mumkin.

Xavfsizlik

Mijozlar mablag‘ini ishonchli himoya qilish maqsadida, “Mobliss” elektron to‘lov xizmati jahon talablariga javob beruvchi xavfsizlik tizimi asosida faoliyat ko‘rsatadi. Tizim ruxsat etilmagan turli foydalanuvchilarning faoliyatini to‘lik cheklaydi.

Sir tutilishi

“Mobliss” elektron to‘lov tizimining bosh qoidasi – mijoz haqidagi ma‘lumotlarning sir tutilishidir. Mobliss uz mijozlari pullarini to‘liq saqlash uchun xizmat qiladi. Bu - har qanday sharoitda ham tizim

foydalanuvchilari haqidagi ma'lumotlarning, shuningdek barcha pul o'tkazmalari haqidagi axborotning sir saqlanishi demakdir.

Yangi texnologiyalarning kundalik hayotimizda qo'llashdan pirovard maqsad iste'molchilarning talablarini qondirish, ularga qulaylik yaratish va bu bilan ularga ozgina bo'lsa-da, yordam berishdir. «MOBLISS» to'lov tizimi ushbu maqsad yo'lida sizlarga xizmat ko'rsatishdan doimo mamnundir.

Agar shiringiz «Tezkor! Ommabop! Oson!» bo'lsa, u holda UPAY universal elektron to'lov xizmati sizning doimo yoningizda bo'lgan, tengi yo'q yordamchingizga aylanadi.

Har bir mijoz uchun tanlash huquqi muhimdir. UPAY'dan foydalanganda siz quyidagilarni amalga oshirishingiz mumkin bo'ladi:

1. www.upay.uz orqali mobil operatorlar, internet-provayderlar, kommunal xizmat to'lovlari, internet-do'konlar saytlarida ham ro'yxatdan o'tmagan holda to'lovni amalga oshirish imkoniyati bor. Buning uchun plastik kartochkangiz ma'lumotlari va mobil telefon raqamingizning o'zi kifoya.

2. Yoningizda kompyuter yo'qmi? Unda mobil telefoningizdan 1400 raqamiga SMS yuborib, to'lovni amalga oshirishingiz yoki *850# raqamiga USSD so'rovini yuborishingiz mumkin.

3. Hozirgi kunda aksariyat mobil telefon foydalanuvchilari Android yoki iOS platformalarida ishlovchi telefonlarga ega. Aynan to'lovlarda tezlik, qulaylik va zamonaviylikni ma'qullaydiganlar uchun mobil ilova mavjud. PlayMarket va AppStore orqali UPAY dasturini yuklab oling va pullaringizni zavq bilan sarflang.

ТўЛОВЛАРДА ТЕЗЛИК, ҚУЛАЙЛИК ВА
МАЪҚУЛЛАЙДИГАНЛАР УЧУН

МОБИЛ ИЛОВА МАВЖУД

 APP STORE
дан юклаб олинг
  GOOGLE PLAY
дан юклаб олинг

УНИВЕРСАЛ ЭЛЕКТРОН
ТўЛОВЛАР ХИЗМАТИ

WWW.UPAY.UZ | 150-60-06

4. «Avtoxabarнома» xizmatini sozlab olishingiz mumkin, tizim sizga u yoki bu to‘lovlarni to‘lash haqidagi SMS-xabarnomasini yuboradi.

ТИЗИМ СИЗГА У ЁКИ БОШҚА
ТўЛОВЛАРНИ ТўЛАШ ҲАҚИДАГИ
СМС-ХАБАРНОМАСИНИ ЮБОРАДИ.

“АВТОХАБАРНОМА” ХИЗМАТИНИ СОЗЛАБ ОЛИШИНГИЗ МУМКИН

 APP STORE
дан юклаб олинг
  GOOGLE PLAY
дан юклаб олинг

УНИВЕРСАЛ ЭЛЕКТРОН
ТўЛОВЛАР ХИЗМАТИ

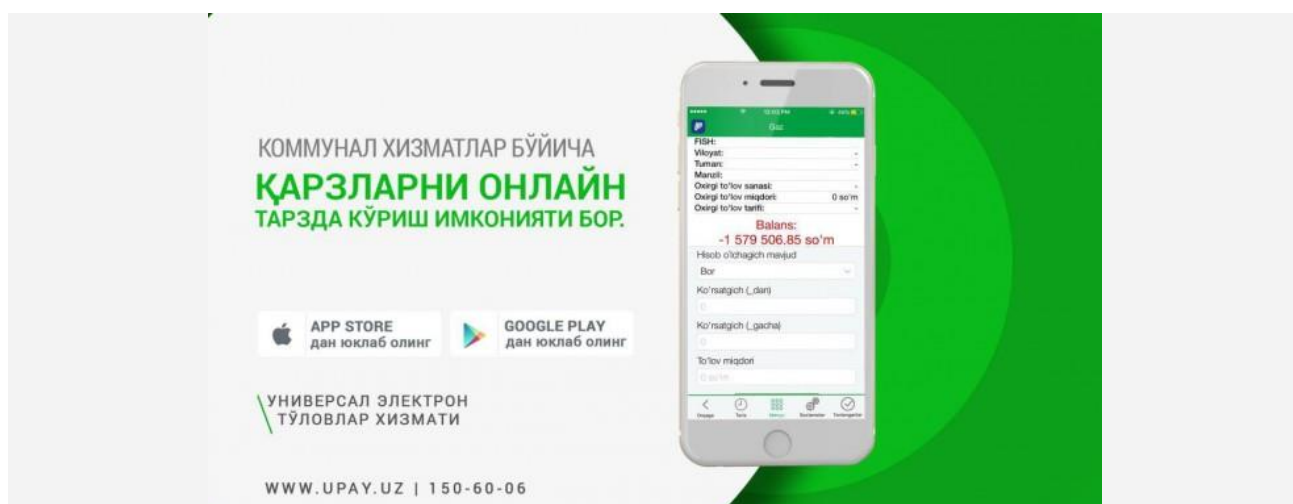
WWW.UPAY.UZ | 150-60-06

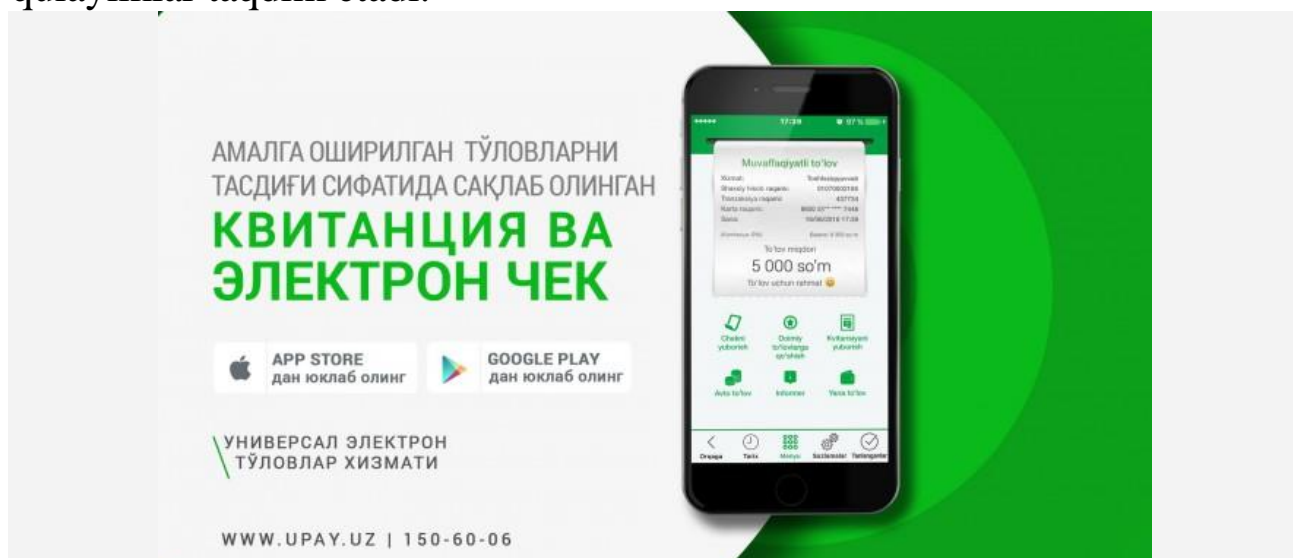
5. Ish ko‘p, telefon/Internet/turar-joy, kommunal xo‘jaligi uchun haq to‘lash yodingizdan ko‘tarildimi? «Avtoto‘lov» xizmati joriy to‘lovlarni amalga oshirish imkonini beradi. Ko‘rsatilgan muddatda tizim sizni SMS-xabarнома orqali boxabar etadi va SMS-tasdig‘ingizdan so‘nggina kerakli to‘lovlarni amalga oshiradi.

6. Foydalanuvchilarda kommunal xizmatlar bo‘yicha qarzlarni onlayn tarzda ko‘rish imkoniyati bor.

7. Amalga oshirilgan kommunal xizmatlar uchun to‘lovlar tasdig‘i sifatida saqlab olingan kvitansiya va elektron chekni zarur bo‘lgan elektron pochta yoki messenjerlar orqali yuborish funksiyasi mijozlar uchun yanada qulayliklar taqdim etadi.

UPAY’ni tanlang! Tanlovingiz to‘g‘ri ekanligiga ishonch hosil qiling!

Muhokama savollari

O‘zbekiston Respublikasi elektron to‘lovlar tizimi

Jaxon ETTlari

EHTrivojlanish istiqboli.

EHT samaradorligining kriteriysi.

Mavjud muammolar tahlili.

Taklif qilinishi mumkin bo‘lgan yechimlar.

Ma’ruza 3. Bank to‘lov tizimlari, O‘zbekiston Respublikasini banlararo to‘lov tizimi.

MUNIS tizimining qisqacha ta’rifi

O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining kliring to‘lov tizimi: Mejbankovskaya universalnaya nettingovaya informatsionnaya sistema. Qisqacha nomi: **MUNIS**.

«MUNIS» netting to‘lov tizimi quyidagi maqsadlar uchun tashkil etilgan:
Bank tizimini xizmat ko‘rsatuvchilarning Billing tizimlari bilan hamkorligini ta‘minlovchi yagona markaz yaratish;
Bank tizimi bilan xizmat ko‘rsatuvchilarning Billing tizimlari hamkorligini yagona standartlarini joriy etish;
Aholi va biznesga ko‘rsatiladigan bank xizmatlarini optimallashtirish hamda hammabopligi va sifatini oshirish.;
Tijorat banklarining banklararo hisob kitoblarni o‘tkazishda javobgarligini oshirish va pul mablag‘lardan samarali foydalanish;
Tijorat banklarining hisob kitoblarni amalga oshirish uchun Markaziy bankdagi vakillik hisob varag‘ida katta miqdordagi mablag‘larni ushlab turish zaruratini kamaytirish.

Asosiy xarakteristikalar

Tizim qatnashchilari:

O‘zbekiston Respublikasi tijorat banklari;
Mos billing tizimiga ega xizmat ko‘rsatuvchilar.

Foydalaniladigan standartlar:

O‘zaro hamkorlik rejimlari - «on-line», «off-line».

Tizimning ishchi parametrlari:

Foydalanlayotgan valyuta - milliy valyuta (sum);
Ish vaqti – sutkasiga 24 soat, xaftasiga 7 kun.

Foydalaniladigan formatlar:

Pul mablag‘larining o‘lchov birligi - tiyin;
Son qiymati – guruhlarning ajratmalarisiz;
Sana formati - DD.MM. YYYY;
Vaqt formati -HH24:MI:SS.

Asosiy tamoyillari

O‘zaro munosabatlar quyidagi talablarga muvofiq ravishda elektron to‘lov xujjati asosida amalga oshiriladi:

MUNIS tizimining elektron blanki asosida elektron to‘lov xujjatini shakillantirish;

To‘lovlarni amalga oshirishda bank tizimi talablarini ta‘minlash;

To‘lovlarni qabul qilishda xizmat ko‘rsatuvchining billing tizimi talablarini ta‘minlash.

To'lovning elektron blankasi MUNIS tizimi tomonidan shakillantiriladi va to'lovning bank rekvizitlari, xizmat ko'rsatuvchining billing tizimi uchun lozim rekvizitlarni o'z ichiga oladi hamda MUNIS tizimi tomonidan berilgan unikal identifikatsion nomer bilan ta'minlanadi. Elektron to'lov bankasi bank tomonidan mos rekvizitlar bilan to'ldirilib va elektron raqamli imzo bilan imzolanganda elektron to'lov xujjati bo'ladi.

To'lovlarni amalga oshirish va banklarning talab va majburiyatlarini hisobini yuritish elektron to'lov xujjati asosida amalga oshiriladi.

Kliring "Yagona vakillik hisob varag'i – hisob kitob Markazi" axborot tizimi orqali banklarning netto-pozitsiyalari hisob kitoblari asosida amalga oshiriladi.

O'zaro aloqaning asosiy metodlari

To'lovchini identifikatsiyalash metodi va elektron to'lov blankasini olish

Maqsad: Elektron to'lov blankasini olish. To'lovning elektron to'lov blankasi quyidagi ma'lumotlar asosida MUNIS tizimi tomonidan shakillanadi:

to'lovchini identifikatsiyalash uchun bank yuborgan ma'lumotlar;

to'lovchini identifikatsiyalash uchun billing tizimidan olingan ma'lumotlar.

Foydalanish: Bankning ABT yoki MBT to'lovchining ma'lumotlaridan foydalanib MUNIS tizimida to'lovchini identifikatsiyalash uchun «on-line» rejimda so'rovnoma jo'natadi.

Elektron to'lov xujjati asosida to'lovni amalga oshirish metodi

Maqsad: To'lovni amalga oshirish.

Foydalanish: ABT «on-line» rejimda MUNIS tizimiga elektron to'lov blankasi asosida shakillangan ETXni jo'natadi.

Xizmat ko'rsatuvchining billing tizimini mablag' tushganligi haqida ogohlantirish metodi

Maqsad: Billing tizimini billing tizimlarini mablag' tushganligi haqida tezkor ogohlantirish.

Foydalanish: MUNIS tizimi to'lovchi bankdan xizmat ko'rsatuvchining billing tizimiga kelgan ETXni jo'natadi.

Oluvchi bankni mablag' tushganligi haqida ogohlantirish metodi

Maqsad: Oluchi bank va uning mijozini mablag' tushganligi haqida tezkor ogohlantirish.

Foydalanish: MUNIS tizimi to'lovchi bankdan oluvchi bankga kelgan ETXni «off-line» rejimda jo'natadi.

Registratsiya, Qo‘shimchalar kiritish, aktivlashtirish va deaktivlashtirish jarayonlari xizmat ko‘rsatuvchilar tomonidan MUNIS tizimining vakolatli Operatoriga yozma murojati ko‘riishida boshlanadi.

MUNIS tizimi ma’lumotnomalari bo‘yicha axborotlar taqdim qilish

Banklar ABTLariga ma’lumotli axborotlar taqdim qilish MUNIS tizimining servisidir. Ma’lumotli axborotlar olish uchun so‘rovnoma MUNIS tizimiga «on-line» rejimda jo‘natiladi. Ma’lumotli axborotlarni MUNIS tizimidan olish «off-line» rejimda amalga oshiriladi.

MUNIS tizimiga ulanish

MUNIS tizimiga ulanish ikki bosqichda amalga oshiriladi:

tizimga birlamchi ulanish;

kliring sessiyasiga ulanish (kelgusida – tizimga ulanish).

Bank va xizmat ko‘rsatuvchilarni birlamchi ulanishini amalga oshirish uchun MUNIS tizimi bilan o‘zaro bog‘lanish uchun lozim texnik shart-sharoitlar bo‘lishi zarur.

MUNIS tizimining kliring sessiyasiga ulanish to‘lovlarni tashabuskori bo‘lgan banklar uchun majburiydir. Kliring sessiyasiga ulanish ulanishga so‘rovnoma yuborish va MUNIS tizimidan olingan javobni qayta ishlash orqali amalga oshiriladi.

Xizmat ko‘rsatuvchilarni kliring sessiyasiga ulanishi aniq vaqt orolig‘idagi MUNIS tizimining xizmat ko‘rsatuvchlar billing tizimiga so‘rovnomalari orqali aniqlanadi.

MUNIS tizimining biznes-jarayonlari ta’rifi

MUNIS tizimida quyidagi biznes-jarayonlar amalga oshirilgan:

Tizimga ulanish;

O‘zaro aloqalar uchun ma’lumotnomalar tizimini yangilash;

To‘lovlarni amalga oshirish;

Kliringni amalga oshirish;

Banklardagi pozitsiyalarning yopilishi.

MUNIS tizimi ikki rejimda - «on-line» va «off-line» faoliyat yuritadi.

MUNIS tizimi «on-line» rejimida bank ABTLaridan to‘lov va so‘rovnomalar qabul qiladi va ularni qayta ishlaydi. Ushbu axborot almashinuvi XML formatda, ushbu xujjat talablariga muvofiq himoyalangan aloqa kanallari orqali amalga oshiriladi.

MUNIS tizimi «off-line» rejimda banklar ABT va billing tizimlariga mos to‘lov xujjatlari reestrlarini shakillantiradi va jo‘natadi. O‘zaro almashinuv himoyalangan aloqa kanallari orqali arxivlangan tekst fayllari ko‘rinishida amalga oshiriladi.

Banka-qatnashchisini tizimga ulanishi

Bank – qatnashchisi tomonidan MUNIS tizimiga ulanish majburiydir va har bir kliring sessiyasi boshlanishida amalga oshiradi. Jarayon «on-line» rejimda amalga oshiriladi va quyidagi harakatlari o‘z ichiga oladi:

MUNIS tizimiga ulanish so‘rovnomasini jo‘natish.

MUNIS tizimidan kelgan so‘rovnomaning javobini qayta ishlash

Ma‘lumotnoma axborotlarini qayta ishlash

Ma‘lumot noma axborotlarini yangilash bank ABT yoki xizmat ko‘rsatuvchining billing tizimining kliring sessiyasi davomidaga so‘rovnomalari asosida amalga oshiriladi va shartli zaruriydir.

Ma‘lumot noma axborotlarini yangilash jarayoni quyidagi xarakterlarni o‘z ichiga oladi:

MUNIS tizimiga yangilash bo‘yicha «on-line» rejimda so‘rovnoma yuborish;

MUNIS tizimidan ma‘lumotnomalar reestrini «off-line» rejimda yuborish.

To‘lovlarni amalga oshirish

To‘lovlarni amalga oshirish jarayoni ishtirokchi bank tomonidan faqtgina MUNIS tizimiga muvaffaqiyatli ulanganida amalga oshiriladi. To‘lovni amalga oshirish ikki bosqichda bajariladi:

Bank ABT dan MUNIS tizimiga to‘lovchi rekvizitlari bilan xizmat ko‘rsatuvchi tomonidan to‘lovchini identifikatsiyalash uchun so‘rovnoma jo‘natish va shakllantirilgan elektron to‘lov blankasini olish; Olingan elektron blank asosida elektron to‘lov xujjatini shakllantirish va yuborish hamda MUNIS tizimidan to‘lovni o‘tkazilganligi yoki braklanganligi tasdig‘ini olish;

Kliringni o‘tkazish va banklardagi pozitsiyalarni yopish

Kliring jarayonini o‘tkazish MUNIS tizimi orqali amalga oshiriladi. Jarayon kliring kuni davomida bir necha bor (aniq bir vaqtda): kliring sessiyasi yopiq holda amalga oshirilishi mumkin. Jarayon amalga oshirilayotganda qatnashchi bank tomonidan ixtiyoriy so‘rovlar taqiqlanadi. Jarayon quyidagi xarakterlarni o‘z ichiga oladi:

Netto-hisob-kitob, amalga oshiriladi ya‘ni har bir qatnashchi-bank uchun yuborilgan va qabul qilingan to‘lov xujjatlarini inobatga olgan holda toza pozitsiya (netto-pozitsiya) hisoblanadi;

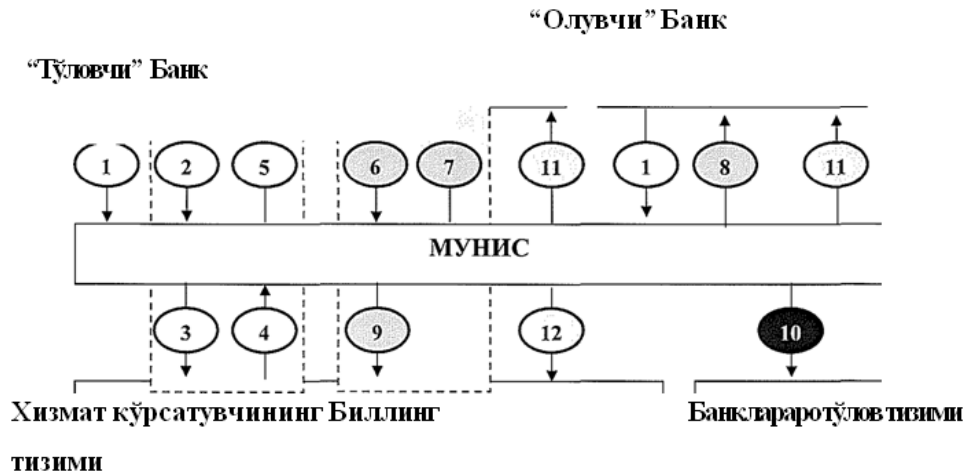
Hisob kitob to‘lov tizimi orqali to‘g‘ridan to‘g‘ri debet va kredit operatsiyalari yordamida qatnashchi-banklarning netto-pozitsiyalarini yopilishi hisob kitobi amalga oshiriladi;

Ichki operatsiyalar yordamida har bir qatnashchi – banklar bo‘yicha talab va majburiyatlari bo‘yicha hisob raqamlari saldo qilinadi.

Ushbu xarakatlardan so‘ng joriy kliring sessiyasi yopilgan hisoblanadi va yangi sessiya ochiladi, kliring kuni yakunlanganiga qadar shunday davom etadi.

MUNIS tizimining o‘zaro aloqa sxemasi

MUNIS tizimining qatnashchi-banklar, Xizmat ko‘rsatuvchilarning billin tizimlari va banklararo to‘lov tizimi bilan o‘zaro aloqa sxemasi quyidagi rasmda keltirilgan:

№	Jarayonni tavsifi	Rejim
1	Bankning MUNIS tizimiga ulanishi (har bir kliring sessiyasi boshida);	on-line
2	MUNIS tizimiga to'lovchini identifikatsiyalash uchun so'rovnoma yuborish So'rovnoma o'z ichiga oladi: tshlovchining bank rekvizitlari, xizmat ko'rsatuvchining billing tizim uchun identifikatsiya ma'lumotlari;	on-line
3	Xizmat ko'rsatuvchining billing tizimda identifikatsiyalash uchun so'rovnoma yuborish;	on-line
4	Billing tizimidan to'lovchiga xususidagi ma'lumotlarni qabul qilish. Javob o'z ichiga oladi: xizmat ko'rsatuvchining (yoki uning bo'limi) bank rekvizitlari, to'lovchi hususida ma'lumotlar;	on-line
5	To'lovchini identifikatsiyalash uchun Bank so'rovnomasiga javob. Javob o'z ichiga oladi: to'lovning elektron blankasi (unda to'lovchi, oluvchilarning bank rekvizitlari va xizmat ko'rsatuvchining to'lovchi haqidagi ma'lumotlar);	on-line
6	MUNIS tizimida to'lovni o'tkazish bo'yicha so'rovnoma jo'natish. So'rovnoma to'lovning elektron blankasi asosida shakllantirilgan elektron to'lov xujjatini o'z ichiga oladi;	on-line
7	Bankning to'lovni o'tkazish bo'yicha so'rovnoma tasdiq/braklash javobini yuborish;	on-line
8	Oluvchi bankga kliring sessiyasi davomida mablag'ni kirim qilish bo'yicha elektron to'lov xujjatini yuborish;	off-line
9	Xizmat ko'rsatuvchining billing tizimiga mablag' tushgangani haqidagi elektron to'lov xujjatini yuborish;	on-line
10	"Hisob kitob Markazi" banklararo to'lov tizimiga netto pozitsiya hisob kitobi natijalariga asosan shakllangan kredit/debet memorial orderlarni yuborish;	off-line
11	Kliring sessiyasi yakunida har bir bank uchun ushbu sessiya davomida MUNIS tizimidan muvaffaqiyatli o'tgan kiruvchi va chiquvchi elektron to'lov xujjatlari reestrini yuborish;	off-line
12	Kliring sessiyasi yakunida har bir xizmat ko'rsatuvchiga biling tizimida muvaffaqiyatli qabul qilingan va qilinmagan elektron to'lovlar reestrini yuborish.	off-line

Axborot almashinuv texnologiyasi

MUNIS tizimi XML standartidan foydalangan holda Web-servis texnologiyasi asosida yaratilgan.

Tizim qatnashchilari va ularning o‘zaro munosabat metodlari muayyan parametr va hususiyatlar yordamida tasvirlangan ob’ektlar ko‘rinishida keltiriladi. O‘zaro munosabat chog‘ida tizim mazmunni ya’ni parametr va hususiyatlar to‘plamili tizim yoki tizim funksionali qatnashchisining biron bir bayonini tasvirlovchi ob’ektlarga tayanadi. Ob’ekt parametr va hususiyatlari XML formatda tasvirlanadi. Bunda har bir parametr yoki hususiyat alohida XML-tipidagi tegdir. Ob’ektlar MUNIS tizimi funksiyalari bajarilish chog‘ida foydalaniladi. Ba’zi MUNIS tizimi obektlari kolleksiya, ya’ni shunday obektlar to‘plami kabi ishlatilishi mumkin.

Axborot almashinuv ob’ektlari tafsifi

Axborot almashinuv ob’ektlari XSD formatda XML-tipida tafsiflanadi. Har bir ob’ekt XML-tipidagi teglar to‘plamidir.

MUNIS tizimini xizmat ko‘rsatuvchilarning billing tizimi bilan o‘zaro munosabatlari

MUNIS tizimiga yangi xizmat ko‘rsatuvchining ulanishi uchun bir necha qoidalarning bajarilishi lozim:

- to‘lov turlari reestirini taqdim etish, mavjud bo‘lsa;
- xizmat ko‘rsatuvchiga yuboriladigan ma’lumotlar ro‘yxatining ma’lumotnomasi haqidagi axborotni taqdim etish;
- xizmat ko‘rsatuvchidan qabul qilinadigan ma’lumotlar ro‘yxatining ma’lumotnomasi haqidagi axborotni taqdim etish;
- to‘lovchini identifikatsiyalashda javob uchun mos avtomatlashtirilgan metodlarga ega bo‘lish;
- to‘lovlar bo‘yicha ma’lumot olish uchun mos avtomatlashtirilgan metodlarga ega bo‘lish.

Yuqorida keltirilgan shartlarga kiritiladiga barcha o‘zgartirishlar xizmat ko‘rsatuvchi tomonidan MUNIS tizimining vakolatli Operatoriga yozma murojati orqali amalga oshiriladi.

«Off-line» rejimida o‘zaro munosabatlarni tavsifi

Axborotlar yuborit tartibi

MUNIS tizimi «off-line» rejimida ham bank ABT va xizmat ko‘rsatuvchilarning billing tizimlari bilan informatsion fayl ko‘rinishida shakillantirilib maxsuss paket fayliga arxivlangan reestrni yuborish jarayonida o‘zaro munosabatda bo‘la oladi. To‘lov xujjatlarini o‘z ichiga olgan informatsion fayllar ERI bilan imzolanadi.

Informatsion fayllar ikki xil formatda bo‘ladi:

XML format;

Tizimlashtirilgan matnli fayl.

Informatsion fayllarning formatini bank ABT MUNIS tizimiga ulanish vaqtida aniqlaydi. Informatsion fayllar quyidagi talablarga javob beradi:

Foydalaniladigan kodirovka - Windows 1251;

Informatsiyalar quyidagi formatlarda: XML format; tizimlashtirilgan matnli fayl;

Paket fayllarni yaratish uchun arxivatoradan foydalanish.

Foydalaniladigan arxivator - «ARJ» versiya 3.03;

Paket fayllarning nomidagi qo‘shimcha (kengaytma) **DMG** formatda bo‘lishi talab etiladi, bu yerda:

D - kun (1,2..9,A,V,S A-•-,V),

M-oy(1,2..9,A,V,S),

G- yil (2001-1, 2002-2, ...,2010-A, 2011-V,...);

- Kun davomidagi paket fayllarning (reyslarni) nomerlash **RRR** formatda, bu yerda:

RRR-001,002,...., 09A, ..., 1AZ, ...,ZZZ;

Bir sutkadagi (24 soat) reyslarning maksimal soni 46 665.

- faylning nomlanishi talablari quyidagi formatlar asosida aniqlanadi:

No	Yoʻnalish	Fayl nomi	Belgilar rasshifrovkasi	
1	MUNIS tizimidan bank ABT	MBBBBRRR.D	MB	Paket faylining identifikatori
			III	Fayl identifikatori
			T	informatsion fayl format: X - XML, S
			VVV	Bank kodi (maʼlumotnoma №14)
			oooo	Bank toʻlov markazi kodi (maʼlumotnoma №12)
			RRR	Faylning tartib raqam (reys)
2	MUNIS tizimidan Billing	MIPPPRRR.DM	MI	Paket faylining identifikatori
			sh	Fayl identifikatori
			T	informatsion fayl formati: X - XML, S – tizimlashgan (strukturirovannyy)
			rrrr	Xizmat koʻrsatuvchining kodi
			RRR	Faylning (reys) tartib raqami

XML formatdagi informatsion faylda ma'lumotlar XML formatdagi matnli ma'lumotlar ko'rishida bo'ladi.

Informatsion tizimlashtirilgan (strukturlashgan) fayl ta'rifi

Matnli fayldagi ma'lumotlar qatorma qator joylashgan. Har bir qator <VK> va <PS> simvollar bilan tugashi lozim. Qatordagi har bir rekvizit razdelitelem «~» (simvol kodi 29) ajratuvchi bilan ajratiladi.

MUNIS tizimida ishni tashkil etish

Banklardagi zaruriy texnik shartlar

Bankni MUNIS tizimiga ulash uchun bank ABTsida quyidagi shartlar bajarilishi lozim:

SOAP xabarlarini yuborish va qayta ishlash metodlarining mavjudligi;
MUNIS tizimi serveri bilan himoyalangan aloqa kanali bilan ulanish imoniyatining mavjudligi;
ERI qo'yish va tekshirish imkonini beruvchi dasturiy ta'minotning mavjudligi.

Xizmat ko'rsatuvchilarning MUNIS tizimiga ulanish uchun zaruriy texnik shartlar

Xizmat ko'rsatuvchilarning MUNIS tizimiga ulanish uchun quyidagi shartlar bajarilishi lozim:

SOAP xabarlarini yuborish va qayta ishlash metodlarining mavjudligi;
MUNIS tizimi serveri bilan himoyalangan aloqa kanali bilan ulanish imoniyatining mavjudligi;
ERI qo'yish va tekshirish imkonini beruvchi dasturiy ta'minotning mavjudligi.

Tijorat banklarida ishni tashkil etish

MUNIS tizimiga ulash uchun bankda quyidagi shartlar bajarilishi lozim:
■ Bank hisob kitob markazida 19997 va 29896 balans hisob varaqlarida hisob raqamlar ochilishi lozim:

Hisob raqam	Hisob raqamning maqsadi
19997000K000VVVVV001	Bank talablari uchun hisob raqam
29896000K000VVVVV001	Bank majburiyatlari uchun hisob raqam

Bu yerda VVVVV – bank hisob kitob markazi kodi.

MUNIS tizimida ishni tashkil etish

MUNIS tizimi bilan avtomatlashgan holda ma'lumot almashinuvni tashkil etish.

MUNIS tizimida banklar va Hisob kitob markazi bilan o'zaro munosabatlar odam ishtirokisiz avtomatlashgan holda amalga oshiriladi.

Majburiyat va talablarni hisobini yuritish uchun MUNIS tizimida har bir bank uchun alohida 17480 va 27480 balans hisob varaqlarida hisob raqamlar ochiladi:

Hisob raqam	Hisob raqamning maqsadi
17480000K000VVVVV	Bank talablari uchun hisob raqam
27480000K000VVVVV	Bank majburiyatlari uchun hisob raqam

Bu yerda VVVVV - bank hisob kitob markazi kodi.

Kliringni amalga oshirish uchun MUNISda quyidagi hisob raqamlar ochiladi:

Hisob raqam	Hisob raqamning maqsadi
17480000K000000020	MUNISda Bank talablari uchun hisob raqam
27480000K000000020	MUNISda Bank majburiyatlari uchun hisob raqam

Bu yerda 00002 — MUNIS to'lov tizimining kodi.

Hisob kitob markazida ishni tashkil etish

Markaziy bankning hisob kitob markazida kliringni amalga oshirish uchun quyidagi hisob raqamlar ochiladi:

Hisob raqam	Hisob raqamning maqsadi
11003000K000000020 01	Markaziy bankning Hisob kitob Markazida ochilgan vakillik hisob raqami – Vostro, overdraft
21304000K000000020 01	Markaziy bankning Hisob kitob Markazida ochilgan vakillik hisob raqami – Vostro

Bu yerda 00002 — MUNIS to'lov tizimining kodi.

Termin

Termin	Soderjanie
Netting	Raschet netto pozitsiy po vstrechnym platejam soglasno summam, otrajennym v raschetnyx dokumentax dvux i bolee uchastnikov raschetov na netto-osnove, v sootvetstvii s porvyadkom provedeniya
Kliring	Protsess sbora, obrabotki, podtverjdeniya platejey i podscheta vzaimnyx mnogostoronnix chistyx pozitsiy uchastnikov sistemy
Kliringovaya sessiya	Ustanovlennyy v sisteme period vremeni, v techenie kotorogo osushchestvlyaetsya kliring. Kliringovaya sessiya zavershaetsya okonchatelnym raschetom po chistym pozitsiyam uchastnikov
Kliringovyy den	Ustanovlennyy v sisteme period vremeni, v techenie kotorogo osushchestvlyaetsya kliring. Kliringovyy den mojet sostoyat iz odnoy ili bolee kliringovyx sessiy
Netto-raschet	Zachet vzaimnyx trebovaniy i obvazatelstv (takie nazyvayut
Netto-pozitsiya	Vychislennaya na opredelenny moment vremeni raznitsa mejdu summoj na zachislenie denezhnyx sredstv uchastnika raschetov i summoj na spisanie denezhnyx sredstv so scheta dannogo uchastnika
Pryamaya debetovaya	Predvaritelno, razreshennoe debetovanie bankovskogo scheta platel'nika initsiirovannoe noluchatelem

ABS banka	Avtomatizirovannaya bankovskaya sistema kommercheskogo banka
Bank-uchastnik	Bank, kotoryy osushchestvlyayet plateji cherez platejnyuyu sistemu
Platelshchik	Fizicheskoe ili Yuridicheskoe liso, osushchestvlyayushchee oplatu uslug cherez kommercheskie banki ili distansionnoe obsluzhivanie
Postavshchik uslug	Gosudarstvennaya ili kommercheskaya organizatsiya, predostavlyayushchaya svoi uslugi
Billing	Kompleks protsessov i resheniy Postavshchika uslug, vklyuchayushchiy v sebya: - sbor informatsii ob ispolzovanii uslug; - tarifkatsiyu uslug;
Billingovaya sistema	Prikladnoe programmnoe obespechenie podderjki biznes-protsessov billinga. Avtomatizirovannaya sistema ucheta
Litsevoy schet potrebitelya	Litsevoy schet platelshchika v Billingovoy sisteme Postavshchika uslug. Primer: nomer schetchika, INN v sisteme Gosudarstvennogo nalogovogo komiteta i t.d.
Epd	Elektronnyy platejnyy dokument
ESP	Elektronnaya sifrovaya podpis
EBP	Elektronnyy blank plateja
DBO	Distansionnoe bankovskoe obsluzhivanie.
ODB	Operatsionnyy den banka
XML	Rasshiryaemyy yazyk razmetki, prednaznachennyy dlya xraneniya i peredachi strukturirovannykh dannykh
XSD	Yazyk opisaniya struktury XML dokumenta
WSDL	Yazyk opisaniya vneshnix interfevsov Web-servisa na baze XML
SOAP	Protokol obmena soobshcheniyami na baze XML
Interfeys	Granitsa razdela dvux vzaimodeystvuyushchix sistem ili programm,

Termin	Soderjanie
	opredelyonnaya ix karakteristikami, karakteristikami soedineniya, signalov obmena i t. p.
Web-adres	Posledovatelnost simvolov, identifikatsionnyy abstraktnyy ili fizicheskyy resurs.
Web-servis	Identifikatsionnaya Web-adresom programmnoy sistema so standartizirovannymi interfeysami, dlya obmena dannyimi mezhdu razlichnymi sistemami ili programmami. Realizatsiya absolyutno chetkix interfeysov obmena dannyimi mezhdu razlichnymi sistemami ili programmami.
Request	Zapros k Web-servisu ot vneshney sistema.
Response	Otvet na zapros posle obrabotki Web-servisom
Upolnomochennyy Operator sistema MUNIS	Glavnyy sentr Informatizatsii, upolnomochenny zaklyuchat dogovora na podklyuchenie k sisteme MUNIS i obespechivayushchiy bespreboynoe funkcionirovanie sistema MUNIS

Muhokama savollari

MUNIS to'lov tizimi tasnifini bering?

MUNIS to'lov tizimi ishlash prinsipi nimalardan iborat?

MUNIS to'lov tizimi xavfsizlik masalalari qanday amalga oshiriladi?

Ma'ruza 4. Western Union Pul o'tkazmalari. Agent to'lov tizimlari. Internet-banking

Internet-banking bilan tanishish

Bank plastik kartochkalari bozorining rivojlanish tamoyillari shuni ko'rsatmoqdaki, davlat tomonidan qabul qilingan bir qator me'yoriy hujjatlar ushbu to'lov vositasining soni ko'payishi, to'lov aylanmasining hajmi oshishi hamda mazkur tizim infratuzilmasi rivojlanishiga zamin yaratdi. Xususan, Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 24 sentyabrdagi "Plastik kartochkalar asosida hisob-kitob qilish tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 445-son Qarori, Prezidentimizning 2006 yil 3 avgustdagi "Plastik kartochkalar asosida naqd pulsiz hisob-kitob tizimini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-433-son, 2010 yil 19 apreldagi "Bank plastik kartochkalaridan foydalangan holda hisob-kitob tizimini rivojlantirishni rag'batlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-1325-son, 2010 yil 26 noyabrdagi "2011-2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori halqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida"gi PQ-1438-son qarorlari respublikada plastik kartochkalar asosida naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini yanada rivojlantirish bo'yicha bosqichma-bosqich chora-tadbirlarni amalga oshirishga huquqiy asos yaratdi. Ana shu huquqiy asos tufayli yurtimizda plastik kartochkalar bozorida yuqori darajadagi siljish kuzatildi: 2004 yil holatiga ularning soni 406 mingta bo'lgan bo'lsa, 2014 yil 1 yanvar holatiga kelib 11 068 mingtani tashkil qildi, ya'ni 27,3 marotaba o'sish kuzatildi. Shuningdek, ushbu kartochkalar asosida amalga oshirilgan tranzaksiyalarning hajmi 2004 yilda 0,1 mlrd. so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 2014 yil 1 yanvar holatiga 16 307,5 mlrd so'mga yetdi, bu esa tahlil etilayotgan davr-da tranzaksiyalarning 163 075 marotaba oshganligidan dalolat beradi.

Kartochkali to'lov tizimlarining infratuzilmasiga kelsak, savdo va hisob-kitob shoxobchalarining terminallar bilan ta'minlanganlik darajasi 2004 yilda 2 782 tani, 2014 yil 1 yanvar holatiga 129 679 tani tashkil

qildi (46,6 marotaba oshgan), bankomat va infokioskalarning soni esa tegishli tarz-da 151 tadan 1733 taga yetdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 19 apreldagi PQ-1325-son Qaroriga asosan aholi bilan pullik hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi quyidagi chakana savdo va xizmat ko‘rsatish ob‘ektlarida to‘lov terminali majburiy o‘rnatilishi lozim:

- aviatsiya va temir yo‘llar pattalarini sotish kassalari;
- avtovokzal va avtostansiyalar kassalari;
- avtomobillarga yonilg‘i quyish shoxobchalari;
- mehmonxonalar;
- kredit tashkilotlari (mikrokredit tashkilotlari, lombardlar), sug‘urta tashkilotlari va moliya bozorining boshqa sub‘ektlari;
- turg‘un savdo shoxobchalari, shu jumladan, dorixonalar (egallab turgan maydoni o‘lchamidan qat‘i nazar);
- umumiy ovqatlanish ob‘ektlari;
- uy-joy-kommunal, shuningdek telefon aloqa xizmatlari, shu jumladan, uyali aloqa telefonlari xizmatlari uchun aholidan to‘lovlarni qabul qilish shoxobchalari;
- avtotransport vositalarini vaqtinchalik saqlash joylari;
- aloqa bo‘limlari;
- maishiy xizmat ko‘rsatish hamda madaniy-ommaviy va tomosha tadbirlari o‘tkaziladigan ob‘ekt-lar;
- aholi bilan pullik hisob-kitob-larni amalga oshiruvchi bosh-qa xo‘jalik yurituvchi sub‘ektlar.

Markaziy Bank tomonidan 2012 yil 21 aprelda "O‘zkart" banklararo chakana to‘lov tizimi faoliyati to‘g‘risida alohida Nizom (Adliya vazirligi tomonidan 2012 yil 30 mayda 2369-son bilan ro‘yxatga olingan) ishlab chiqildi va bu, o‘z navbatida, banklararo plastik kartochkalar orqali bo‘ladigan har bir to‘lovning o‘z vaqtida o‘tishini, xavfsizligini ta‘minlash va mijozlarga yanada qulay sharoit yaratib berishni ta‘minladi. Operatsiyalar narxining arzonligi, bajarilish tezligining yuqoriligi, masofadan turib to‘lovlarni amalga oshirish mumkinligi elektron pullarning muhim afzalliklari hisoblanadi.

Davlatimiz rahbarining 2010 yil 19 apreldagi «Bank plastik kartochkalaridan foydalangan holda hisob-kitob tizimini rivojlantirishni rag‘batlantirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Qarori mamlakatimizda elektron to‘lov tizimini yangi bosqichga ko‘tardi. Unga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki, O‘zbekiston banklari assotsiatsiyasi va Yagona umumrespublika protsessing markazi

tomonidan Uzkart banklararo to'lov tizimi ishtirokchilari bo'lgan tijorat banklari bilan birgalikda onlayn rejimida ishlaydigan «Smart-Vista» EMV texnologik platformasi joriy etildi.

Bu turdagi plastik kartochkalar orqali mijoz o'z kartochka hisobvaraqlarini real vaqt ichida boshqara oladi. Bugungi kunda onlayn rejimida ishlaydigan plastik kartochkalar soni 8 milliondan oshgan. Bu mamlakatimizda barcha banklar tomonidan muomalaga chiqarilgan plastik kartochkalarning yarmi deganidir.

2013 yil sentyabr oyida Yagona umumrespublika protsessing markazi va Click kompaniyasi hamkorligida mobil-banking tizimi ishga tushirildi. Xizmatga ulanish uchun onlayn plastik kartochka foydalanuvchisi istalgan bank yoki infokioskda Uzkart SMS-axborot berish xizmatini mobil telefoniga ulashi, so'ngra bepul USSD so'rovini jo'natib, o'z plastik kartochkasini tizimga bog'lashi lozim. Shundan keyin foydalanuvchi mobil telefon yoki internet orqali nafaqat uyali telefon, internet, televidenie va kommunal xizmatlar uchun to'lovni amalga oshirishi, balki uydan chiqmagan holda internet do'konlardan turli mahsulotlarni xarid qilishi mumkin.

Slick tizimi foydalanuvchilarga USSD, SMS va internet portallari vositasida mablag'ni bir hisobdan boshqa hisobga o'tkazish, ro'yxatdan o'tkazilgan mobil raqami hisobini avtomatik to'ldirish imkonini beradigan «avtoto'lov»ni faollashtirish, to'lovlar tarixini ko'rish, bank hisobvaraqlari holati to'g'risida SMS xabarlar olishda beminnat dastyor bo'ladi.

Hozirgi paytda ushbu tizim orqali uy va mobil telefon, internet xizmatlari uchun to'lovlardan tashqari 52 turdagi internet servis, 20 turdagi savdo va xizmat ko'rsatish korxonalari bilan hisob-kitobni amalga oshirish mumkin. Xususan, «Avtech», «UZTE» kompaniyalari tomonidan kompyuter va mobil telefonlarini xarid qilish, tadbirkorlik faoliyatini boshlash istagida bo'lganlarga ro'yxatdan o'tkazish bo'yicha konsalting xizmatlarini ko'rsatuvchi «Gosuslugi.uz» xarajatlarini to'lash mumkin.

Aloqa, internet, televidenie, kommunal xizmatlar, soliq, jarima hamda boshqa to'lovlarni, shuningdek, O'zbekiston Savdo-sanoat palatasi tomonidan tatbiq etilgan «Sms-To'lov» (UPAY), «National Engineering Technologies» kompaniyasi tomonidan joriy qilingan MBANK elektron to'lov tizimlari yordamida ham real vaqt rejimida amalga oshirish mumkin.

Elektron hisob-kitoblar vositachilik haqisiz, sutkaning har qanday vaqtida amalga oshirilishi aholiga katta qulaylik yaratmoqda.

Bunday imkoniyatlar bank hisobvaraqlarini masofadan boshqarish tizimlaridan (bank-mijoz, internet banking, mobil-banking, SMS-banking va boshqalardan) foydalanuvchilar sonining oshishiga xizmat qilmoqda. Mobil-banking hamda SMS-banking xizmatidan foydalanuvchilar soni o'tgan yildagiga nisbatan ikki barobar o'sdi. Slick xizmati mijozlari bir milliondan oshib ketdi.

Mamlakatimizda elektron to'lov mexanizmlarining takomillashtirilishi elektron savdo imkoniyatlarini yanada faollashtirish imkonini bermoqda. Bu tovarlar aylanishi, pul muomalasini yanada tezlashtirish, bozorlarning ochiqligini oshirishga, pirovardida, xalqimiz turmush darajasining yanada yaxshilanib, iqtisodiyotimizning barqaror o'sishiga xizmat qiladi.

Internet-banking xususiyatlari

O'zbekiston Markaziy banki yaqinda Milliy matbuot markazida «Zamonaviy bank xizmatlarini rivojlantirish istiqbollari» mavzuida matbuot konferensiyasi o'tkazdi.

Markaziy bankning To'lov tizimlari va axborotlashtirish departamenti direktorining o'rinbosari Ulug'bek Mahmudov hamda Pul muomalasi departamenti direktorining o'rinbosari Faxriddin Boboev bank sohasiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish jarayoni haqida jurnalistlarga axborot berdilar.

Ularning taqdimotida elektron to'lovlarni rivojlantirishga alohida o'rin berildi. Bugungi kunda O'zbekistonda «Uzpaynet», «SMS-To'lov», «Internet-banking», «SMS-banking», «Mobil banking», «Bank-Mijoz» to'lov tizimlari ishlab turibdi. Bular, eng avvalo, tadbirkorlikni, shu jumladan elektron tijoratni rivojlantirishga yaqindan yordam bermoqda. Bugungi kunda «Bank-Mijoz» va «Internet-banking» xizmatlaridan 44 mingdan ortiq tadbirkorlik sub'ekti foydalanmoqda. «Mobil banking» (wap-banking) mamlakatimiz banklarining 107 mingdan ortiq mijoziga xizmat ko'rsatmoqda. Joriy yilning birinchi choragida bunday xizmatlardan foydalanuvchilar soni 50 foizga ko'paydi.

Bir kecha-kunduzda «Uzpaynet» tizimi orqali 2,5-3 million tranzaksiyalar o'tmoqda. «SMS-To'lov» bir qancha xizmatlar haqini mobil telefon orqali plastik kartochkalar bilan to'lash imkoniyatini ta'minlamoqda. Har bir mijozga elektron raqamli imzo beriladi. Bu imzo foydalanuvchining autentifikatsiyasini hamda uni mablag'laridan ruxsatsiz foydalanilishidan himoya etishni ta'minlaydi.

Matbuot konferensiyasi tashkilotchilari qayd etib o'tganidek, bugungi kunda O'zbekistonda

1 466 ta infokiosk va bankomat o'rnatilgan. Iste'molchilar ularning yordamida xarajatlarga kartochkasidan qilingan mablag' sarfiyoti haqida ko'chirma olishi, kommunal xizmatlar uchun va aloqa korxonalari xizmatiga haq to'lashi, DUET hisobvarag'idan plastik kartochkaga mablag' tushirishi, plastik kartochkadagi balansni bilib olishi mumkin.

Yaqin-yaqinlargacha «elektron hamyonlar»dan nolib kelgan odamlar ham endilikda uni qulay va ishonchli to'lov vositasi ekanligiga hamma yerda ishonch hosil qilmoqdalar. Mamlakatimiz bank-lari tomonidan 9,7 milliondan ortiq plastik kartochkalar chiqarildi. Ularning yordamida o'tgan yili qariyb 8,7 trillion so'mlik naqd pulsiz hisob-kitob qilindi. Ular «Uzkart» tizimiga birlashtirilgan. Bu esa bitta terminalning o'zida turli banklar chiqargan kartochkalardan to'lov qabul qilish imkonini bermogda.

«Uzkart» tizimi 2015 yilga borib DUET tizimlaridan on-line tizimlariga to'liq o'tishni amalga oshiradi deb rejalashtirilmogda. Biroq DUET kartochkalaridan foydalanuvchilar ularning texnik amal qilish muddati tugallanguniga qadar foydalana oladilar. DUET kartochkasida to'lov sizning plastik kartochkangizga o'tkazilgan pul hisobidan amalga oshirilsa, on-line tizimida pul to'g'ridan-to'g'ri sizning bankdagi hisob-kitob varag'ingizdan o'tkazib olinadi. Hozircha ular parallel tarzda faoliyat ko'rsatmogda, ayni bir vaqtda bir tizimdan ikkinchisiga bosqichma-bosqich o'tish amalga oshirilayotir.

On-line da to'lov DUETdagidan farqli ravishda Internet orqali va aloqa kanali orqali amalga oshiriladi. Terminalga ulangan modem bank serveri bilan aloqani ta'minlaydi, serverda esa operatsiyalar amalga oshiriladi.

Aholini xarid uchun haqni on-line yo'li bilan to'lash imkoniyatini ta'minlash uchun sotuvchi «Uzkart» bilan ishlovchi terminalning dasturiy ta'minotini o'zgartirishi kifoya. Buning uchun bankka borishning, terminal topshirishning hojati yo'q. Aloqa kanali va Internet orqali bank serveriga apparat ulangani hamoni dasturiy ta'minot o'z-o'zidan o'zgaradi va terminal DUET tizimi kartochkalari bilan ham, on-line tizimi kartochkalari bilan ham bemalol ish olib boraveradi.

Hozirgi paytda on-line tizimining rivojlanishiga bir qancha muammo, xususan aloqa kanali imkoniyatlari bilan bog'liq ravishda sekin ishlash, savdo va xizmat ko'rsatish sohasida to'lovlarni «Uzkart» plastik kartochkalaridan qabul qilishni asossiz ravishda rad etish hollari, yangi plastik kartochkalar bilan ishlaydigan savdo nuqtalari soni yetarli emasligi singari muammolar to'g'anoq bo'lmogda.

Markaziy bank on-line tizimi aloqa tarmoqlariga bevosita bog'liqligini inobatga olib, Davlat aloqa va axborotlashtirish qo'mitasi bilan birgalikda 24 000 ta modem sotib oldi va bosqichma-bosqich joriy etmoqda. Toshkentda shuningdek optik-tola tarmoqlarini yo'lga qo'yish ishlari ham olib borilmoqda – bunday tarmoqlar orqali ma'lumotlar uzatish tezligi anchagina yuqoridir.

Elektron to'lov tizimlarini ularning faoliyat sohasini kengaytirish hamda yurtimizdagi banklarda yangi xizmatlarni joriy etish orqali yanada rivojlantirish rejalashtirilmoqda.

Muhokama savollari

Internet-banking ishlash prinsipi nimalardan iborat?

Internet-banking xususiyatlarini sanab o'ting.

Ma'ruza 5. Elektron to'lov tizimlarida axborot xavfsizligini ta'minlash choralari.

Elektron to'lov tizimlarida axborot xavfsizligini ta'minlash vositalari

Elektron tijorat tizimini respublika va xalqaro miqyosda yuritishni va rivojlantirishni asosiy yo'nalishlari va omillari; elektron tijorat tizimining imkoniyatlari va afzalliklari; elektron tijorat modellari; elektron tijorat rivojlanishining me'yoriy-huquqiy bazasi; elektron raqamli imzo; elektron tijoratning axborot, dasturiy-texnik ta'minoti; elektron tijorat xalqaro standartlari; O'zbekiston Respublikasida elektron tijoratning holati; elektron tijorat sohasida standartlashtirish, sug'urta, soliq tizimi; elektron tijorat sohasida sertifikatsiya va litsenziyalash; konvertatsiya; elektron tijoratda marketing va logistik boshqaruv; elektron xujjat almashinishi; elektron tijorat tizimida axborot xavfsizligini ta'minlashning strategik yo'nalishlari; elektron tijorat yuritishning andozalari; elektron tijoratda axborot almashinuv jarayonlari, administrator serverini boshqarish; elektron tijorat tizimining umumiy tasnifi va tuzilmasi; ma'lumotlar bazasi va uni boshqarish usullari; elektron tijoratda kredit va debit plastik kartochkalar; elektron to'lov tizimlarini rivojlantirish istiqbollari; Web, Internet va biznes texnologiyalari yordamida elektron tijorat sohasiga lozim bo'lgan tizimni yaratish, tahlil qilish, dizayn ishlab chiqish; elektron biznesni modellashtirish va boshqarish; tranzaksion qayta ishlash va ob'ektlar aro aloqa; Internet-marketing va reklama; Elektron tijorat instrumentlari;

elektron tijoratda innovatsion texnologiyalar; elektron tijoratning zamonaviy infratuzilmasi; elektron tijoratda axborot texnologiyalari va texnikasini qo'llash; magnit va elektron kartochkalardan foydalanish kabi nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni tinglovchi tassarufida shakllantirishdan iborat.

Mamlakatning mustaqillikka erishishi va jamiyat uchun ratsional tarkibda tijorat yurituvchi, ya'ni axborot texnologiyalari va infratizim imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda elektron tijoratni tashkil eta oluvchi yetuk mutaxassislarni tayyorlash. Ayniqsa jaxon bo'ylab xukm surayotgan moliyaviy va iqtisodiy inqiroz davrida naqd puldan foydalanishning optimal variantlaridan biri bo'lgan plastik kredit va debit kartalarini ommaviy amalda qo'llash va uning jamiyat taraqqiyotiga bo'lgan iqtisodiy samarasi nimalarda namoyon bo'lishini tinglovchilar ongiga singdirish. Mavjud barcha turdagi mahsulotlar va servis xizmatlari uchun elektron pullar orqali to'lovlarni amalga oshirish texnologiyasi, elektron pul tranzaksiyasi va logistikasi haqidagi nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni hosil qilishdan iborat. Loyihada mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy holatidan kelib chiqqan holda omma orasida elektron tijoratni rivojlantirish uchun zarur bo'ladigan texnik, tashkiliy, meyoriy-huquqiy, dasturiy va axborot ta'minotlarni, zarur ma'lumotlarni izlash texnologiyasini, mahsulot va xizmat uchun to'lovlarni amalga oshirish mexanizmini yaratish va amalda qo'llash ko'nikmalarini tinglovchilarda shakllantirish muammo sifatida qaraladi.

Elektron to'lov tizimlarida axborot xavfsizligini ta'minlash usullari

Jamiyatni axborotlashtirish hozirgi zamonnining davr talabiga aylanib bormoqda. Inson faoliyatining barcha jabhalari axborotni qabul qilish va o'zlashtirish jarayonlari bilan ham chambarchas bog'liqdir. Rivojlanishning zamonaviy bosqichida axborot texnologiyalari jamiyatni mo'tadil taraqqiy etishiga bevosita ta'sir etuvchi ilmiy texnikaviy taraqqiyotning ustivor yo'nalishlaridan hisoblanadi. Axborot texnologiyalarining strategig maqsadlari qatoriga biznesni rivojlantirish, uni samarali boshqaruvini ta'minlash hamda faoliyat jarayonlarini amalga oshirish harajatlarini maksimal tejash kiradi.

Biroq shuni alohida ta'kidlash joizki, faoliyatni yuqori sur'atlarda avtomatlashtirib borish jarayoni xavfsizlikni pasayish xatarini kuchaytiradi. Axborot texnologiyalarining keng tarqalganligi va axborotga kirish imkoniyatining mavjudligi xavf soluvchi ta'sirlarga ko'proq muhtalo bo'ladi. Amaliyotda bunday holatlarga ko'plab misollar keltirsa bo'ladi. Masalan, axborot tizimlari taraqqiy etgan AQShda har 20

soniyada dasturiy tizimlardan foydalanish orqali sodir etiladigan ko'plab jinoyatlar kuzatiladi. Mazkur jinoyatlarning 80%i Internet xalqaro tarmog'i orqali sodir etiladi. Kompyuter tarmoqlarini buzish va bu yo'nalishdagi nojuya hatti-xarakatlar oqibatida ko'riladigan zararlar miqdori yiliga 100 mln. AQSh dollardan ko'proq mablag'ni tashkil etmoqda.

Ma'lumki, xo'jalik faoliyatini yurituvchi sub'ektlar moliyaviy hamda iqtisodiy masalalarni hal etish maqsadida o'zaro munosabatlarda bo'ladilar. Mazkur munosabatlar ma'lumot almashish, uni taqsimlash, saqlash va ishlatish yuzasidan vujudga keladi va o'z navbatida turli qaltisliklarni ro'y berish ehtimolini yuzaga keltiradi. Shu sababdan korxonalar va tashkilotlarda axborot xavfsizligini ta'minlash mazkur munosabatlarda qatnashuvchi sub'ektlarning manfaatlarini va qonuniy huquqlarini himoyalashining kafolatini belgilab beradi.

Hozirgi kunda xo'jalik sub'ektlarining raqobatbardoshlik darajasi maxfiy ma'lumotlarni saqlash, ularni o'zgarishi yoki yo'qolishini oldini olib bilishga bog'liq bo'lib qolgan. Bu o'z navbatida moliyaviy sektorda faoliyat yuritayotgan muassasalarning axborot bazalariga kirish, turli maxfiy ma'lumotlarini ko'chirish, o'g'irlash, elektron to'lov tizimlarini buzish hollarida o'z aksini topmoqda. Kompyuter tarmoqlariga kirish orqali g'arazgo'ylar nafaqat qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lmoqdalar, balki tegishli virus dasturlarini tarqatish orqali butun bir tizimga katta shikast ham yetkazmoqdalar. Bu kabi xatti-harakatlar nafaqat axborot tizimlari, balki axborotlarni muxofaza qiluvchi tizimlarni faoliyatini buzilishiga olib keladigan axborot qaltisliklarini yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Axborot tizimining ishdan chiqishi va qimmatli ma'lumotlarni yo'qolishi natijasida ko'rilayotgan zararlar nafaqat kichik va o'rta biznes sub'ektlarining, balki yirik korxonalarining faoliyatiga nuqta qo'yishi mumkin.

Xo'jalik sub'ektlari tomonidan axborot xavfsizligini ta'minlash axborot qaltisliklarini samarali boshqarish mexanizmini tashkil etish, ro'y berishi kutilayotgan xavf-xatarlarni oldini olish hamda qaltislik darajasini pasaytirish yuzasidan turli xil choralarini ko'rishni talab etadi. Hozirgi kunda axborot qaltisliklarini boshqarish ma'lumot va axborot tizimlarini himoyalash sohasi menejmentining eng dolzarb yo'nalishlardan hisoblanadi. Uning asosiy vazifalari qatoriga faoliyat jarayonida yuzaga keluvchi qaltis vaziyatlarni to'g'ri baholash, ehtimolli yo'qotishlar darajasini aniqlash va hodisalarning nomuvofiq ro'y berishi ehtimolini baholash, qaltisliklar darajasini kamaytirish bo'yicha chora - tadbirlarni

ishlab chiqish kiradi. Shu sababli axborot qaltisliklarini boshqarish deganda odatda xo‘jalik sub’ektlarining mustaqil ichki korporativ siyosati va axborotlarni muxofaza qilish sohasidagi normativ-huquqiy bazaning ma’lum doirasida axborot qaltisliklarni kamaytirish, bu borada monitoring olib borish va xo‘jalik faoliyatga moslashtirish jarayonlarini tashkil etish tushuniladi.

Bugungi kunda qaltisliklarni boshqarishning istiqbolli yo‘nalishlaridan biri uning korporativ boshqaruv tizimini yaratish hisoblanadi. Bu - korxonaning faoliyatiga xos qaltisliklarni, hamda mavjud muammolarni kompleks tarzda baholash imkonini yaratadi. Ushbu tizim samarasidan nafaqat korxonaning ichki ishlari holati, balki uning imidji ham bog‘liqdir, bundan tashqari boshqarilayotgan korxonaning faoliyatining hamkorlari va mijozlari tomonidan ijobiy baholanishiga ham ta’sir etadi. Shunday ekan, qaltisliklarni boshqarish axborot-kommunikatsiya sohasida ham o‘ta dolzarb hisoblanadi.

Qaltisliklarni ro‘y berishi oqibatida yetkazilishi mumkin bo‘lgan zararlarni tezkor va samarali bartaraf etishni oldindan moliyalashtirib borish zarar oqibatida yetkaziladigan keskin moliyaviy bosimni yengilashtirish uchun undan kutiladigan zarar qiymatini oldindan vaqt bo‘yicha taqsimlab borish hisoblanadi. Bu o‘z navbatida korxonaning barqaror faoliyat yuritishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli xalqaro amaliyotda qaltisliklarni boshqarishning quyidagi uslublari uchraydi, ular qaltisliklarni taqsimlash va diversifikatsiyalash, kutilmagan yo‘qotishlarni qoplash uchun mablag‘larni zahiralashtirish, va nihoyat qaltisliklarni sug‘urtalashdir.

Lekin bugungi kunda jamiyatimizda axborot qaltisliklarini ushbu uslublar yordamida boshqarish juda sust kechmoqda. Ayniqsa zararlarni qoplash, faoliyatdagi moliyaviy noaniqlik darajasini kamaytirishni ta’minlashda qaltisliklarni boshqarishning samarali uslublaridan hisoblanadigan sug‘urta faoliyatining o‘zlashtirilishi g‘oyat past darajada. Xolbuki, ushbu qaltisliklar kundalik hayotimizda namoyon bo‘lsada, korxonaning rahbarlari uning mohiyatini hali ham to‘liq anglab yetganlari yo‘q.

Bularning barchasi axborot-kommunikatsiya sohasida uning faoliyatiga xos qaltisliklarni samarali boshqarish mexanizmini amalda joriy etish, qaltisliklar oqibatini baholash uslubiyotini ishlab chiqish hamda qaltisliklarni ro‘y berish ehtimollarini kamaytirish borasida aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqishni talab etmoqda. Bu o‘z navbatida sug‘urta munosabatlarini to‘laqonli shakllantirish va talab darajasida

rivojlantirish orqali qaltisliklarni minimallashtirish, bu borada tegishli konsalting va oldini olish tadbirlarini amalga oshirib borish bilan bir qatorda ularning ro'y bergan holatlarida yetkazilgan zararlarni faoliyat barqarorligiga ta'sir etmagan holda bartaraf etish mexanizmini vujudga keltirish bilan izohlanadi.

Elektron to'lov tizimlarida havfsizlik masalalari.

Raqamli naqd pullar qanday ishlaydi?

Raqamli pullarni qanday ishlashini tushunish uchun bizga hozirgi zamon kriptogafiya sohasidagi elementar bilimlar lozim. Shu sababli biz sertifikatlar tayyorlash va tranzaksiyalarni imzolash uchun foydalaniladigan raqamli imzoni shakillantirish asoslarini ko'rib chiqamiz. Buning uchun biz, oldin, ochiq kalitlar bilan kriptogafiyalash asoslari bilan tanishamiz.

Ochiq kalitlar bilan kriptogafiyalash.

Ochik kalitli kriptotalgoritmlar yana asimmetrik kriptotalgoritmlar sifatida ma'lum [3]. Bu algoritmlar ikkita klatdan foydalanadi: bitta kalit ma'lumotni shifrlash uchun ishtatilsa, ikkinchisi uni shifrdan ochish ya'ni deshifrlash uchun. Kalitlar matematik shunday bog'liqki, bittasi bilan shifrlangan ma'lumot faqat uning jufti bo'lgan ikkinchisi bilangina ochilishi mumkin. Har bir foydalanuvchi ikkita kalitga ega: *ochiq kalit va yopiq (sirli) kalit*. Barcha foydalanuvchilar o'zlarining ochiq kalitlarini ochiq ma'lumotnomalarga joylashtiradilar. Chunki yuqorida aytganimizdek ochiq va yopiq kalitlar bir biri bilan matematik bog'liqki, ma'lumotni ochiq kalit bilan shifrlagan ixtiyoriy foydalanuvchi uni faqatgina ochiq kalitning jufti bo'lgan yopiq kalit egasigina ocha olishiga imoni komil bo'lishi mumkin. Bu yerda foydalanuvchilarning yopiq kalitlarini shakillantirish jarayoni shaxsan uning egalari tomonidan bajarilgan va ular ishonchli joyda saqlanishi nazarda tutiladi.

Keng tarqalgan ochiq kalitli tizimlardan biri RSA (mualliflar Rivest, Shamir va Adleman) tizimidir. Keling A va V foydalanuvchilarning sirli ma'lumotlar almashinuvining ochiq kalitlardan foydalangan tizimini ko'rib chiqamiz. Avvalo ikkala foydalanuvchi o'zlarining kalitlar juftligini tayyorlaydilar:

E_A - A ning ochiq kaliti

D_A - A ning yopiq kaliti

va

E_B - B ning ochiq kaliti

D_B - B ning yopiq kaliti

E_A va E_B ochiq kalitlar ochiq ma'lumotnomaga joylashtiriladi. So'ngra, agar A V foydalanuvchiga M sirli ma'lumot yuborishni istasa, u ochiq ma'lumotnomadan A ning ochiq kalitini topib uni M matnga qo'llaydi. Kalit o'z mazmuniga ko'ra biror bir funksiyani (predstavlyat) bo'lgani uchun biz quyidagicha yozishimiz mumkin

$$Y = E_B(M),$$

bu yerda Y – M matning shifrlangan natijaviy ma'lumoti. U V foydalanuvchiga yuboriladi. Deshifratsiya uchun, ya'ni boshlang'ich ma'lumot M ni olish uchun V foydalanuvchi o'zining yopiq kaliti D_B ni Y ma'lumotga qo'llaydi:

$$M = D_B(Y)$$

V foydalanuvchi A foydalanuvchiga sirli M ma'lumotni yuborish uchun ham huddi shunday qiladi, lekin shifrlash uchun A foydalanuvchining ochiq kaliti - E_A dan foydalanadi.

RSA tizimi.

Kriptosistema RSA kriptotizimi bolkli shifr bo'lib, ochiq matn va shifrlangan matn 0 dan N-1 gacha bo'lgan butun sonlardan iboratdir. RSA tizim asosida modulli arifmetikadagi darajaga ko'tarish funksiyasi yotadi, bunda arifmetik amal o'z xos soni ustida amalga oshiriladi.

Ochiq matn M , modul N va daraja ko'rsatkichi e ni bilgan holda $M^{e \bmod N}$ ni hisoblab topish mumkin. Darajaga ko'tarish funksiyasi ildiz va logarifm chiqarish nuqtai nazaridan birtomonli funksiyadir. Pri nekotoryx znacheniyax N , M va e larning ba'zi qiymatlarida bu funksiyani qaytarish juda qiyin bo'ladi.

RSA tizimida katta sodda (misol uchun 200 xonali) sonlarni topish kiyin hisob-kitoblarni talab qilmaydi, ammo bunday ikki sonlar ko'paytmasini yoyib chiqishni hisob-kitob qilish mumkin emaslik faktidan foydalaniladi. A foydalanuvchi o'zining ochiq va yopiq kalitini tayyorlash uchun tasodiflar qonuniga ko'ra ikkita P va Q katta sodda sonlarni tanlaydi hamda ularni bir biriga ko'paytirib u *ikkitarkibli* N modulini topadi. O'zining ochiq kaliti sifatida u N modulini va maxsus tanlangan darada ko'rsatkichi e ni, yopiq kalit sifatida esa P va Q sonlarini oladi.

Lyuboy chelovek, znayuyiy N ni bilgan ixtiyoriy odam N modul bo'yicha darajaga oshirishga asoslangan shifrlash amalini bajara oladi. Ammo faqatgina P va Q sonlar ma'lum bo'lgan A foydalanuvchigina teskari amal shifrdan ochish amalini bajara oladi.

P va Q sonlardan foydalanib, A foydalanuvchigina N bilan sodda bo'lgan, 1 dan N gacha butun musbat sonlarining sonini ko'rsatuvchi $\phi(N)$ Eyler funksiyasi qiymatini hisoblashi mumkin. $N = P \cdot Q$ bo'lganda

$$\phi(N) = (P-1)(Q-1).$$

Eyler teoremasida $\phi(N)$ qiymat katta o'rin tutadi, unda aytilishicha, agar eng katta umumiy bo'luvchi $\text{NOD}(x, N) = 1$ bo'lsa, u holda

$$x^{\phi(N)} \equiv 1 \pmod{N}$$

yoki umumiy ko'rinishda

$$x^{k\phi(N)+1} \equiv x \pmod{N}.$$

$\phi(N)$ ni bilgan A foydalanuvchi shunday d sonini hisoblashi mumkin ki, bunda

$$e \times d \equiv 1 \pmod{\phi(N)}$$

yoki, boshqacharoq,

$$e \times d = k \times \phi(N) + 1.$$

Agarda $M^e \pmod{N}$ kriptogrammasini d darajaga ko'tarilsa, natijada ochiq matn M hosil bo'ladi, chunki

$$(M^e)^d = M^{ed} = M^{k\phi(N)+1} = M \pmod{N}.$$

RSA algoritmi asosidagi raqamli imzo.

Aytaylik A va B foydalanuvchilar mos ravishda o'zlarining D_A, E_A va D_B, E_B RSA kalitlariga ega bo'lsinlar, bunda D kalit yopiq (sirli) E - esa ochiq kalitdir. Agar A V foydalanuvchiga imzolangan M ma'lumotni yuborishni istasa quyidagi amallarni bajaradi.:

1) biron bir xesh-funksiya (masalan MD5) yordamida ma'lumotlar to'plami (daydjest soobsheniya)ni hisoblaydi

2) o'z yopiq kaliti yordamida quyidagi qiymatni hisobdaydi

$$Y = D_A(h)$$

3) so'ngra u V foydalanuvchining ochiq kaliti yordamida

$$S = E_B(Y) \text{ ni hisoblaydi.}$$

Hosil bo'lgan S qiymat M xujjatning raqamli imzosi bo'ladi va u xujjat bilan birga B foydalanuvchiga yuboriladi.

Imzoni tekshirish uchun B foydalanuvchi quyidagilarni bajaradi:

1) A foydalanuvchi kabi, biron bir xesh-funksiya (masalan MD5) yordamida ma'lumotlar to'plami (daydjest soobsheniya)ni hisoblaydi

$$h = MD5(M)$$

2) o'zining yopiq kaliti yordamida quyidagi qiymatni hisobdaydi

$$Y = D_B(S)$$

3) A foydalanuvchining ochiq kaliti yordamida

$$h' = E_A(Y) \text{ ni hisoblaydi}$$

4) h va h' qiymatlarni solishtiradi; agar ular mos bo'lsa u holda imzo tan olinadi (haqiqiy deyiladi); aks holda imzo tan olinmaydi.

Bunday sxema bir necha hil qonun buzarlklardan himoyalashini ko'rish qiyin emas.

Agar A foydalanuvchi yopiq kalit faqat unga ma'lumligini tan olsa, o'z ma'lumotidan qayta olmaydi.

Boshqa shaxslar yopiq kalitga ega bo'lmay turib aloqa kanali orqali yuborilayotgan ma'lumotni shakillantira ham o'zgartira ham olmaydilar.

Bunday sxema ko'pgina konflikt holatlarni dallollar (posrednik) larsiz yechish imkonini beradi.

Muhokama savollari

Elektron to'lov tizimlarida axborot xavfsizligini ta'minlash vositalari

Elektron to'lov tizimlarida axborot xavfsizligini ta'minlash usullari

Ma'ruza 6. Internetda faoliyat yurituvchi ba'zi to'lov tizimlar.

Yandeks Dengi . Assist.

ASSIST to'lov tizimi

Kredit kartlar orqali hisob-kitoblar

Haridor Internet orqali Magazin saytiga kirib mahsulotlarni savatchaga soladi va kredit kart bilan to'lov usulini tanlaydi.

Magazin dasturiy ta'minoti buyurtmani shakillantiradi va Haridorni ASSIST tizimining avtorizatsiya serveriga yo'llash bilan birga buyurtma parametrlarini jo'natadi.

ASSIST tizimining avtorizatsiya serveri Haridor bilan himoyalangan (SSL 3.0) protokol bilan bog'lanadi va Haridordan uning kredit karti haqidagi ma'lumotlarni (karta raqami, kartning amal qilish muddati, karta egasining nomi) qabul qilib oladi. Kredit kart haqidagi ma'lumot himoyalangan holda faqat ASSIST tizimining avtorizatsiya serveriga jo'natiladi va, haridor buyurtma shakillantirgan Magazinga taqdim etilmaydi.

ASSIST tizimining avtorizatsiya serveri olingan ma'lumotni boshlang'ich qayta ishlab tizimining hisob-kitob bankiga (kelgusida - Bank) yuboradi.

Bank Magazinni Tizimda mavjudligini, amaliyotning tizimda o'rnatilgan cheklovlarga mosligini tekshiradi. Tekshiruv natijalariga ko'ra kredit kart avtorizatsiyasiga ruhsat yoki taqiq shakillantiriladi va u Bank tomonidan mos HTT (Halqaro To'lov Tizimiga)(Visa, Master Card va boshqalar)ga jo'natiladi.

Avtorizatsiya taqiqlanganida:

Bank ASSIST tizimining avtorizatsiya makaziga to'lovni amalga oshirishni rad etuvchi habar yuboradi Avtorizatsiya serveri Haridorga sabablarini ko'rsatgan holda rad javobini yuboradi Avtorizatsiya serveri Magazinga buyurtma raqamini ko'rsatgan holda rad javobini yuboradi

Avtorizatsiya ruhsat etilsa yopiq bank tizimi orqali Haridor kartining emitent-bankiga yoki emitent-bank tomonidan ma'sul etilgan protsessing serveriga avtorizatsiya so'rovnomasi jo'natiladi.

Kart to'lov tizimidan avtorizatsiya tasdiqlangan ma'lumot olinsa:

Bank ASSIST ning avtorizatsiya serveriga avtorizatsiya tasdig'ini jo'natadi

Avtorizatsiya serveri Haridorga avtorizatsiya tasdig'ini jo'natadi

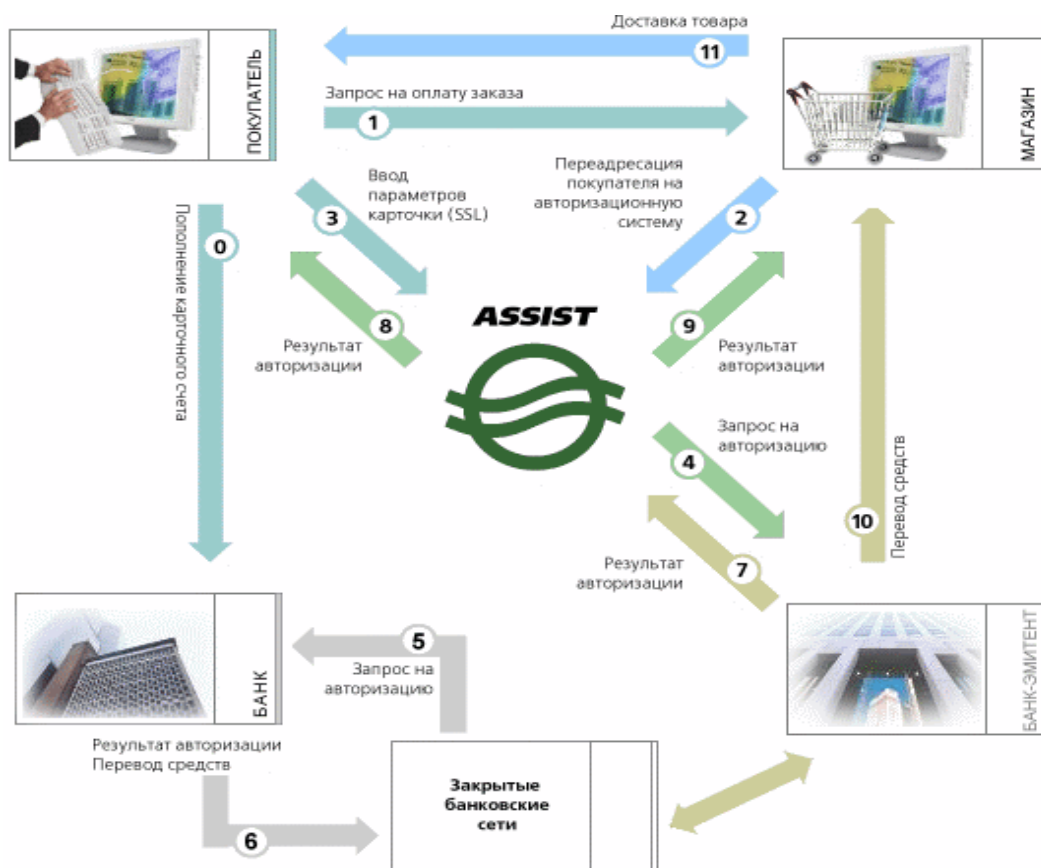
Avtorizatsiya serveri Magazinga buyurtma raqami bilan avtorizatsiya tasdig'ini jo'natadi Bank mablag'ni Bank va Magazin o'rtasidagi mavjud shartnomaga ko'ra Magazin hisob raqamiga ko'chiradi Magazin hizmat ko'rsatadi (mahsulotni beradi)

Avtorizatsiya taqiqlansa:

Bank ASSIST ning avtorizatsiya serveriga to'lovni rad etish javobini yuboradi

Avtorizatsiya serveri Haridorga sababi ko'rsatilgan holda rad javobi yuboradi

Avtorizatsiya serveri Magazinga buyurtma raqami bilan rad javobi yuboradi

Magazinni ulash Rejim -1

To'lov parametrlarini yuborishning 1-rejimidan, mijoz Sizing Internet-magaziningizda hech qanday ma'lumot kiritmaydigan hollarda foydalanadi. Bu ma'lumotni (Ism sharfi, manzili, email, telefon) haridor ASSIST serverida kiritadi.

Sizing internet-magaziningizning buyutirma shakillantiruvchi va mahsulot harid qiluvchi sahifasi kodiga lozim parametrlarga ega HTML kodini qo'shish kerak:

Yuboriladigan parametrlar qiymatlari

```
<FORM NAME="form1"
```

```
ACTION="http://secure.assist.ru/shops/purchase.cfm"
```

```
METHOD="POST">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Shop_IDP" VALUE="SIZNING  
Shop_IDP">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Order_IDP" VALUE="541">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Subtotal_P" VALUE="11">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Delay" VALUE="0">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Language" VALUE="0">
```

```

<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="URL_RETURN_OK" VALUE="
http://www.o3.ru/yes">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="URL_RETURN_NO" VALUE="
http://www.o3.ru/no">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Currency" VALUE="RUR">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Comment" VALUE="Chashka s
blyudsem">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="IsFrame" VALUE="1">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="CardPayment" VALUE="1">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="WalletPayment" VALUE="0">
<INPUT      TYPE="HIDDEN"      NAME="WebMoneyPayment"
VALUE="0">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="RapidaPayment" VALUE="0">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="PayCashPayment" VALUE="0">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="EPortPayment" VALUE="0">
<INPUT      TYPE="HIDDEN"      NAME="KreditPilotPayment"
VALUE="0">
<INPUT TYPE="SUBMIT" NAME="Submit" VALUE="Harid"
onclick="document.all.Submit.disabled=true;
document.form1.submit();">
</FORM>

```

Kiritilgan o'zgartirish natijasida Sizning internet-magaziningiz sahifasida "Harid" tugmasi paydo bo'ladi, misol uchun:

Sotuvdan so'ng Haridorni magazinga yuboish:

Avtorizatsiya natijasiga ko'ra ASSIST serveri avtomatik tarzda haridorni Sizning internet-magazin saytingizga qayta jo'natishi mumkin. Buning uchun magazin ekkauntiga mos o'zgartirishlar kiritish lozim.

Muvaffaqiyatli avtorizatsiya holida haridor Siz URL_RETURN_OK parametrinda ko'rsatgan manziga yuboriladi. Boshqa barcha holatlarda u URL_RETURN_NO parametrinda ko'rsatilgan manziga yuboriladi. Bunda ushbu manzilga quyidagi parametr qo'shiladi:

Order_IDP – internet-magazin to‘lov tizimidagi ushbu haridga mos keluvchi buyurtma raqami.

Format:

http://< qaytish URL i>?Order_IDP=<qiymat>

Rejim – 2

To‘lov parametrlarini yuborishning 2-rejimidan, mijoz o‘zining shaxsiy ma’lumotlarini Sizning Internet-magaziningiz sahifasida kiritganida foydalaniladi.

Sizning internet-magaziningizning buyurtma shakillantiruvchi va mahsulot harid qiluvchi sahifasi kodiga lozim parametrlarga ega HTML kodini qo‘shish kerak:

Yuboriladigan parametrlar qiymatlari

```
<FORM NAME="form1"
```

```
ACTION="https://secure.assist.ru/shops/cardpayment.cfm"
```

```
METHOD="POST">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Shop_IDP" VALUE="VASH  
Shop_IDP">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Order_IDP" VALUE="541">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Subtotal_P" VALUE="11">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Delay" VALUE="0">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Language" VALUE="0">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="URL_RETURN_OK"  
VALUE="http://www.o3.ru/yes">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="URL_RETURN_NO"  
VALUE="http://www.o3.ru/no">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Currency" VALUE="RUR">
```

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="Comment" VALUE="Sinov  
buyurtma to‘lovi">
```

```
<INPUT TYPE="TEXT" NAME="LastName" VALUE="Ivanov">
```

```
<INPUT TYPE="TEXT" NAME="FirstName" VALUE="Ivan">
```

```
<INPUT TYPE="TEXT" NAME="MiddleName" VALUE="Ivanovich">
```

```
<INPUT TYPE="TEXT" NAME="Email" VALUE="mail@mail.ru">
```

```
<INPUT TYPE="TEXT" NAME="Address" VALUE="shahar, uy,  
ko‘cha">
```

```
<INPUT TYPE="TEXT" NAME="Phone" VALUE="911">
```

```
<INPUT TYPE="TEXT" NAME="Country" VALUE="RUS">
```

```
<INPUT TYPE="TEXT" NAME="State" VALUE="77">
```

```
<INPUT TYPE="TEXT" NAME="City" VALUE="Moskva">
```

```
<INPUT TYPE="TEXT" NAME="Zip" VALUE="911911">
```

```

<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="IsFrame" VALUE="1">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="f_Email" VALUE="1">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="CardPayment" VALUE="1">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="WalletPayment" VALUE="0">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="WebMoneyPayment"
VALUE="0">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="RapidaPayment" VALUE="0">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="PayCashPayment" VALUE="0">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="EPortPayment" VALUE="0">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="KreditPilotPayment"
VALUE="0">
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="AssistIDCCPayment"
VALUE="1">
<INPUT TYPE="SUBMIT" NAME="Submit" VALUE="To'lov"
onclick="document.all.Submit.disabled=true;
document.form1.submit();">
</FORM>

```

Kiritilgan o'zgartirishlar natijasida Sizning internet-magaziningiz sahifasida haridor haqidagi ma'lumotlar kiritish shakli va "To'lov" tugmasi hosil bo'ladi, misol uchun:

Sotuvdan so'ng Haridorni magazinga yuboish:

Avtorizatsiya natijasiga ko'ra ASSIST serveri avtomatik tarzda haridorni Sizning internet-magazin saytingizga qayta jo'natishi mumkin. Buning uchun magazin ekkauntiga mos o'zgartirishlar kiritish lozim.

Muvaffaqiyatli avtorizatsiya holida haridor Siz URL_RETURN_OK parametrda ko'rsatgan manziga yuboriladi. Boshqa barcha holatlarda u URL_RETURN_NO parametrda ko'rsatilgan manziga yuboriladi. Bunda ushbu manzilga quyidagi parametr qo'shiladi:

Order_IDP – internet-magazin to'lov tizimidagi ushbu haridga mos keluvchi buyurtma raqami.

Format:

http://< qaytarish URL i>?Order_IDP=<qiymat>

Sinov rejimi

Internet-magaziningiz dasturiy ta'minotini sozlash va uni ASSIST bilan birgalikda ishlashini ta'minlash maqsadida siz avtorizatsiyani sinov rejimini ishlatishingiz mumkin.

Bu rejim ro'yxatdan o'tkazilgan foydalannuvchilarning «**Nastroyki magazina**» bo'limiga o'rnatiladi. U 1 va 2 rejimlarda sinov avtorizatsiyalash imkonini beradi.

Magazin sinov rejimida bo'lganida To'lov Markazida avtorizatsiya amalga oshirilmaydi, ASSIST serveri zaruriy **DemoResult** parametrini yuborilishini kutadi.

Bu qo'shimcha parametrni ixtiyoriy ulanish rejimi HTML kodiga ko'shish lozim.

```
<INPUT TYPE="HIDDEN" NAME="DemoResult" VALUE="Qaytarish kodi">
```

«**Qaytarish kodi** » parametri ASSIST tizimiga, Siz qanday javob olishni kutayotganingizni ma'lum qiladi.

Misol uchun, agar Qaytarish kodi qiymati **AS000** bo'lsa, u holda bu avtorizatsiya natijasi doimo "AVTORIZATSII MUVOFFAQIYatLI YaKUNLANDI" bo'ladi.

Sizning magaziningiz va ASSIST serverining internet-hamkorligi sinov bosqichi muvoffaqiyatli yakunlanganidan so'ng, HTML kodidan bu parametrni olib tashlashingiz, hamada magazinni ishchi holatiga o'tkazishingiz lozim.

Agarda Siz O'zingizning kodingizdan **DemoResult** parametrini olib tashlamasangiz, hamda magazinni ishchi holatiga o'tkazsangiz birorta ham transaksiy muvoffaqiyatli bo'lmaydi.

Yandeks.Dengi to'lov tizimi

1. To'lovlarni Qabul qilish Markazi

TQM ga ulanish yo'riqnomasi

Ulanish sxemasi ixtiyoriy internet-magazin, internet-servis yoki xizmat ko'rsatuvchi provayderga (kelgusida magazin) mos keladi.

To'lovlar haqidagi ma'lumotlarni yig'ish va qayta ishlash funksiyasini Yandeks Dengi tizimining To'lovlarni Qabul qilish Markazi (kelgusida TQM) bajaradi, magazin veb saxifasida esa faqatgina to'lov veb-formasi joylashadi.

To'lov formasi to'lov haqidagi ma'lumotni TQM ga jo'natadi. TQM to'lovlarni qabul qiladi va to'lov operatsiyasi o'tkazilgani haqida elektron xabar orqali ma'lum qiladi.

Magazin TQM habarnoma formasining birini tanlashi mumkin:

e-mail habarnoma

http habarnoma

Internet-magazin bilan to'lovni qabul qilish haqidagi Agentlik shartnomasi va shahsiy imzosining analogi haqidagi Kelishuv asosida ish olib boriladi.

Yandeks.Dengi kompaniyasi pul mablag'ini magazinning rossiya bankidagi hisob raqamiga o'tkazadi.

Pul mablag'i magazinning rossiya bankidagi hisob raqamiga Yandeks.Dengi to'lov tizimida to'lov o'ganidan so'ng 3 ish kuni ichida o'tkaziladi.

Ulanishning bu usulida to'lov tizimining komissiyasi mahsulot yoki xizmat turidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Ulanish tartibi:

1. **Ulanishga ariza** berish.
2. Agentlik shartnomasini tuzish.
3. To'lov tizimiga **texnik ulanishni** amalga oshirish.
4. Internet-magazin saytiga Yandeks.Denegni qabul qilish haqidagi axboratni joylashtirish

e-mail habarnoma

To'lov Qabul qilish markazining E-mail habarnoma shu onda yetkazib berishi zarur bo'lmagan moddiy maxsulotlar hamda provayderlik xizmatlari uchun mos keladi.

To'lov to'lov tizimining Protessing markazi tomonidan avtorizatsiyalanganidan so'ng TQM magazinining elektron manziliga habarnoma yuboradi. Internet-magazinining elektron manzili ulanish vaqtida taqdim etiladi, odatda bu buyurtmani qayta ishlovchi operatorning yoki robortning manzilidir.

Magazinga E-mail habarnomalar oddiy matn formati plain_text kabi magazin tomonidan avtomatik tarzda qayta ishlash uchun xml formatida ham yuborishi mumkin. Barcha habarnomalar TQMning shahsiy imzosi analogi (ShIA) yordamida imzolanadi. ShIAdan foydalanish to'lov tizimidan olinayotgan habarnomalarning haqiqiylikiga ishonch hosil qilish imkonini beradi. Ushbu habarnomalar asosida magazin xizmat ko'rsatishi yoki maxsulotni jo'natishi mumkin.

plain_text formatdagi e-mail habarnoma namunasi:

Kimga "Magazin nomi"

Date: 01.01.2006 /to'lov sanasi/

Maxsulot uchun kelgan to'lov

Summa: 100 RUB /to'lov miqdori/

Buyurtma raqam: 123

F.I.Sh.: Ivanov I.I.

Yetkazish manzili: Moskva

E-mail: ***@***.**

Buyurtma mazmuni: Guldasta. atirgullar. 25 dona.

Contract: XXXXXXXXXXXXXXXX /Yandeks.Dengi to'lov tizimidagi shartnomaning unikal rakami/

xml formatdagi e-mail habarnoma namunasi:

```
<?xml version="1.0" encoding="windows-1251" standalone="yes"?>
```

```
<invoice received-for="magazin nomi" # XXX>
```

```
<date><sana></date>
```

```
<contract>XXXXXXXXXXXXXXXX</contract>
```

```
<payment-info>
```

```
<sum>100 RUB</sum>
```

```
<order>123</order>
```

```
</payment-info>
```

```
<client-info>
```

```
<name>Ivanov I.I.</name>
```

```
<adress>Moskva</adress>
```

```
<e-mail>***@***.**</e-mail>
```

```
<detailes>Guldasta. atirgullar. 25 dona.</detailes>
```

```
</client-info>
```

```
</invoice>
```

TQM kunlik to'lov reestrini shakillantirishi va magazin ko'rsatgan e-mail ga yuborishi mumkin, bu to'lovlarning o'tish jarayonini yanada yaxshi nazorat qilish imkonini beradi.

Kunlik to'lovlar reestri namunasi:

"magazin nomi"ga TO'LOVLAR REESTRI № X

To'lov sanasi: 01.01.2006

To'lovlar soni:

Habarnoma raqami1; buyurtma raqami1; FISH1; manzil1; e-mail1;
01.01.2006 13:53:00; 100.00;

Habarnoma raqami2; buyurtma raqami2; FISH2; manzil2; e-mail2;
01.01.2006 14:01:00; 150.00;

Habarnoma raqami3; buyurtma raqami3; FISh3; manzil3; e-mail3;
01.01.2006 16:20:00; 200.00;

Qabul qilingan to'lovlar miqdori: 450.00 RUB

To'lovlar soni: 3

http habarnoma

To'lov Qabul qilish markazining http habarnoma shu onda yetkazib berishligi zarur bo'lgan virtual maxsulotlar (elektron matbaa, mp3 formatdagi muzika, dasturiy ta'minot) hamda provayderlik xizmatlari uchun moskeladi.

To'lov to'lov tizimining Protsessing markazi tomonidan avtorizatsiyalanganidan so'ng TQM magazinning URL ga to'lovni qayta ishlash uchun zarur bo'lgan barcha ma'lumotlarga ega HTTP-habarnoma yuboradi. Magazin ushbu habarnomani o'zining axborot tizimida qayta ishlab, maxsulotni jo'natishi yoki avtomatik tarzda xizmat ko'rsatishi mumkin.

TQM protokoli o'z axborot tizimi uchun ixtiyoriy dasturiy-apparat platformalardan foydalanuvchi magazinlarga habarnomalarni yetkazib berish imkonini beradi.

TQM va magazinni NTTR bo'yicha hamkorlik chizmasi

1. Haridor magazin vitrinasidagi to'lov formasiga kiritgan ma'lumotlar TQMga jo'natiladi.
2. To'lov formasidagi buyurtma haqidagi ma'lumotlar asosida TQM to'lov tizimi shartnomasini shakillantiradi va uni haridorga taqdim etadi.
3. Haridor to'lovni tasdiqlaydi.
4. TQM ushbu buyurtma asosida magazinga to'lovni qabul qilish haqida "Buyurtmani tekshirish" so'rovnomasini shakillantiradi. Bu qadamni zarurligi magazin sozlovlarida (nastroyka) o'rnatiladi.
5. Magazin buyurtmani korrektiligini tasdiqlaydi (bu qadam TQMdan buyurtmani tekshirish so'rovnomasi kelsagina mavjud bo'ladi).

6. To'lovni avtorizatsiyalash va qabul qilish.
7. TQM magazinni buyurma to'langanligi haqida habardor qiladi. To'lov haqidagi HTTP-habarnoma to'lov amalga oshganini tasdiqlovchi ShIAni o'z ichiga oladi.
8. Magazin TQMdan to'lov haqidagi habarnomani olganini tasdiqlaydi.
9. TQM haridor brauzeriga to'lovning muvoffaqiyatli yoki muvoffaqiyatsizligiga qarab magazin URL iga HTTP-redirekt javobi yo'llaydi.
10. Magazin haridor brauzeridan buyurtma tariflangan parametrli ushbu redirektni oladi.
11. Magazin haridor uchun natija-sahifasini shakillantiradi.

TQMdan magazinga so'rovnomalar POST HTTP-so'rovlar kabi yuboriladi. Natijani magazin bu so'rovnomaga javob ko'rinishida qaytarishi kerak.

TQMga NTTR-habarnoma usuli bilan ulanish xususiyatlari (Osobennosti):

TQM PGP-imzo yoki md5-xesh bilan imzolangan NTTR-so'rovlarni SSL kanal orqali jo'natadi. Magazin PGP-imzo yoki md5-xeshga mosligini tekshirishni ma'minlashga va SSL sertifikatiga ega bo'lishi kerak.

TQM magazinga buyurtmani takshirish haqida so'rov yuboishi mumkin. Agar unga tasdiqlovchi javob bo'lmasa to'lov amalga oshmaydi va haridorga to'lovni amalga oshirish imkoni yo'qligi haqidagi habar yuboradi.

Yomoniyatlilar tomonidan to'lov rekvezitlariga o'zgartirishlar kiritishni hisoyalash uchun magazin ushbu rekvezitlarni PGP – shifrlash yoki md5-xesh yordamida imzolashi mumkin, bu holda imzo TQMda shartnoma shakillantirilayotganda tekshiriladi.

TQM har bir to'lov haqidagi HTTP-habarnomadan tashqari, kun yakuni bo'yicha to'lovlar reestri shakillantiradi va magazin e-mail ga yuboriladi

Kunlik to'lovlar reestri namunasi:

"magazin nomi"ga TO'LOVLAR REESTRI № X

To'lov sanasi: 01.01.2006

To'lovlar soni:

Habarnoma raqami1; buyurtma raqami1; FISh1; manzil1; e-mail1;
01.01.2006 13:53:00; 100.00;

Habarnoma raqami2; buyurtma raqami2; FISh2; manzil2; e-mail2;
01.01.2006 14:01:00; 150.00;

Habarnoma raqami3; buyurtma raqami3; FISh3; manzil3; e-mail3;
01.01.2006 16:20:00; 200.00;

Qabul qilingan to'lovlar miqdori: 450.00 RUB

To'lovlar soni: 3

Texnik ulanish

1. Magazin saytida to'lov formasi kodini o'rnatish (Zarur ish vaqti: 4 kishi-soat).
2. To'lovlarni qabul qilishni demorublda tekshirish (Zarur ish vaqti: 2 kishi-soat).
3. To'lov formasini ishchi rejimga o'tkazish (Zarur ish vaqti: 1 kishi-soat).

Magazin saytida to'lov formasi kodini qanday o'rnatiladi

To'lov formasi Yandeks.Deneg To'lovlarni Qabul qilish Markaziga yuboriladigan buyurtma haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga olgan birnecha rekvezitlardan iborat.

To'lov formasi kodi buyurtmani shakillantirishning so'ngi HTML-saxifasiga kiritiladi.

To'lov formasi namunasi:

```
<form method="POST" action="http://money.yandex.ru/select-wallet.xml"> /foydalanuvchini hamyonni tanlash saxifasiga yuboradi/  
<input type="hidden" name="TargetCurrency" value="643"> /valyuta kodi - rubl/  
<input type="hidden" name="currency" value="643">/valyuta kodi - rubl/  
<input type="hidden" name="wbp_InactivityPeriod" value="2">  
<input type="hidden" name="wbp_ShopAddress" value="wn1.paycash.ru:8828">  
<input type="hidden" name="wbp_ShopEncryptionKey" value="hAAAEicBAHV6wr3pySqE3thhKHb...">  
<input type="hidden" name="wbp_ShopKeyID" value="4060341894">  
<input type="hidden" name="wbp_Version" value="1.0">  
<nput type="hidden" name="wbp_CorrespondentID" value="8994748E663DE6B3C68D2D9931B079C74789D4B4">  
<input type="hidden" name="BankID" value="100"> / to'lov tizimi protsessing markazi identifikatori /  
<input type="hidden" name="TargetBankID" value="1001"> / to'lov tizimi protsessing markazi identifikatori /  
<input type="hidden" name="PaymentTypeCD" value="PC"> /to'lov turi: PayCash texnologiyasi bo'yicha/
```

<input type="hidden" name="ShopID" value=" proekt identifikatori ">
/TQMda magazin identifikatori – to‘lov tizimi tomonidan Magazinga
beriladigan unikal qiymat/

Buyurtma raqami:

<input type="text" name="CustomerNumber" size="20">

/to‘lovning asosiy(klyuchevaya) ma’lumoti: internet-magazinda buyurtma
raqami, xizmat ko‘rsatish provayderida xisob raqam (agar bu katak
to‘ldirilmasa to‘lov TQMga yuborilmaydi)/

Summa:

<input type="text" name="Sum" size="10">

 /to‘lov miqdori
(TQM shartnomani ushbu miqdorga shakillantiradi va mijoz hamyoniga
yuboradi)/

F.I.Sh.:

<input type="text" name="CustName" size="60">

 /mijoz FISH/
Yetkazib berish manzili:

<input type="text" name="CustAddr" size="60">

 /yetkazish
manzili/

E-mail:

<input type="text" name="CustEMail" size="60">

 /mijoz e-mail/
Buyurtma mazmuni:

<textarea rows="10" name="OrderDetails"

cols="60"></textarea>

 / buyurtma mazmuni: mijoz to‘layotgan
mahsulot yoki xizmat nomi/

<input type="submit" value="Yandeks.Dengi orqali to‘lash">

</form>

Formaning "wbp" prefiksli rekvezitlari xizmat rekvezitlari bo‘lib ular
o‘zgartirilmaydi.

CustomerNumber, Sum, CustName, CustAddr, CustEMail, OrderDetails
kataklari buyurtmani shakillantirish sahifasida mijozga o‘zgartirishga
ruxsat etiladi (dostupno). Buyurtmaning boshqa parametrli kataklari
(CustName, CustAddr, CustEMail, OrderDetails) magazin tomonidan
tanlanadi va majburiy tarzda Yandeks.Dengi kompaniyasining texnik
mutaxassisi bilan muvofiqlashtiriladi (shopadmin@yamoney.ru).

To‘lov qabul qilishni qanday tekshiriladi (protestirovat)

To‘lov formasini tekshirish uchun demorubldan foydalanish pul
mablag‘larini harajat qilishni oldini oladi.

Ishchi va tekshiruv rejimlarida to‘lov formasining quyidagi rekezitlari
farq qiladi:

method="POST" action

TargetCurrency

CurrencyID

BankID

TargetBankID

ShopID

ShopID (magazin identifikatori) magazinga tekshiruv va ishchi rejimlar uchun alohida alohida beriladi.

Tekshiruv rejimida boshqa rekvezitlarning qiymatlari:

form method="POST" action="http://demomoney.yandex.ru/select-wallet.xml"

TargetCurrency value="10643"

CurrencyID value="10643"

BankID value="1003"

TargetBankID value="1003"

Yandeks.Dengi tizimida ikki tur Hamyondan foydalaniladi - Yandeks.Dengi va Internet-Koshelek dasturi. Ikala Hamyondan ham to'lovlarni tekshiring.

Hamyonlarni demorubllar bilan to'ldirish:

1. Yandeks.Koshelkda demohisob oching
2. Yandeks.Koshelkda demohisobni to'ldiring
3. Internet.Koshelek ni oling va o'rnatish
4. Demobank parametrlarini oling
5. Internet.Koshelkda hisobni demorubllar bilan to'ldiring

To'lov formasini tekshirish:

1. Brauzerda to'lov formasi bilan integrallashgan saytingizni oching
2. Formaning zarur kataklarini to'ldiring
3. "Yandeks.Dengi orqali to'lash" tugmasini bosing. Brauzer sizni hamyonni tanlash sahifasi <http://demomoney.yandex.ru/select-wallet.xml> ga yuboradi
4. Hamyon turini tanlang.
5. Hamyonda «To'losh» tugmasini bosing.

Har bir to'lov o'tganidan so'ng siz to'lov amalga oshgani haqida habarnoma olasiz. Hamarnoma formasi shartnoma tuzish bosqichida tanlanadi.

Habarnoma formalari:

elektron pochta orqali (e-mail)

http-habarnoma (http bo'yicha magazin URL iga)

Habarnomalar uchun e-mail va URL tekshiruv va ishchi rejimlarda farqlanishi mumkin.

Habarnoma formasidan qat'iy nazar kun (sutka) o'tganidan so'ng to'lov tizimi kunlik reestrni shakillantiradi va magazin ko'rsatgan e-mail ga yuboradi.

To'lov formasini qanday ishchi rejimga o'tkaziladi

To'lov formasini ishchi rejimga o'tkazish shartlari:

magazin barcha test to'lovlari haqida habarnoma oldi;

kunlik reestr to'lov haqidagi barcha kerak ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

Agarda ushbu shartlar bajarilsa shopadmin@yamoney.ru manzilga elektron xat yuboring. Yandex.Dengi tizimining texnik mutaxassislari sizning magazinizingizni tekshiruv rejimidan ishchi rejimga o'tkazishadi.

2. Yandex.Dengi saytida PIN-kodlar sotish

Bu ulanish sxemasi internet-provayder, uyali operator, xosting-provayder, IP-telefoniya operatorlari va hizmatlari uchun PIN-koddan foydalanuvchi boshqa kompaniyalar uchundir.

PIN-kod – bu foydalanuvchi xizmatlarga kirib foydalanishga ruxsat (dostup) olishi uchun ishlatiladigan mahfiy simvollar ketma ketligidir.

PIN-kodlar sotish uchun Yandex.Dengi saytida har bir xizmat uchun maxsus vitrinalar shakillantiriladi. Bu yerda foyladanuvchi ayni damda PIN-kod olishi mumkin.

Xizmat ko'rsatuvchi (kelgusida magazin) bilan hamkorlik Agentlik shartnomasi asosida amalga oshiriladi.

To'lov tizimining PIN-kod sotishdan komissiyasi har bir magazin bilan individual kelishiladi.

PIN-kod sotishdan tushgan pul mablag'lari magazinining hisob raqamiga Yandex.Dengi tizimida to'lov o'tganidan so'ng 3 ish kuni ichida o'tkaziladi.

Har oy oxirida sotilgan PIN-kodlar soni haqidagi ma'lumot magazin elektron manziliga habarnoma orqali taqdim etiladi.

Ulanish tartibi:

1. Ulanishga ariza berish.

2. Agentlik shartnoma tuzish.

3. PIN-kodlar sotish vitrinasi yaratish uchun materiallar taqdim etish:

PIN-kodlar nom iva narhi

PIN-kod aktivlashtirilganda amalga oshirish mumkin bo'lgan xizmatlar haqida qisqacha ma'lumot

PIN-koddan foydalanish (aktivlashtirish) bo'yicha yo'riqnoma

Animatsiyalanmagan 88*31 pikselli Logotip: GIF-fayl
Foydalanuvchi xizmatlar haqida to'liq ma'lumot olishi mumkin bo'lgan saytga ko'rsatkich (ssылka)
Xizmat ko'rsatiluvchi region
4. Yandeks.Dengi kompaniyasiga kelishilgan formatdagi matnli fayllarda PIN-kodlarni taqdim etish
5. O'z saytingizda PIN-kodlarni Yandeks.Dengi saytidan harid qilish haqidagi ma'lumotni joylashtirish.

Ma'ruza 7. Elektron xamyonlar. Elektron xamyonlarni qo'llash va to'lovlarni amalga oshirish texnologiyasi.

WebMoney Merchant Transfer to'lov tizimi

Asosiy terminlar SOTUVCHI:

Prodavsom schitaetsya uchastnik **WebMoney Transfering Web Merchant Interface** servisi yordamida o'zining WM-hamyoniga tizimning boshqa ishtirokchilaridan to'lov qabul qiluvchi ishtirokchisi Sotuvchi deb ataladi.

Sotuvchi Internet orqali taqdim etilgan maxsulot yoki xizmat uchun to'lovlarni qabul qiladi, bu esa uning o'z veb-saytiga egaligini ko'rsatadi.

HARIDOR:

Sotuvchi tomonidan Internet orqali taklif etilgan maxsulot yoki xizmat xaqlarini to'lash istagidagi **WebMoney Transfer** qatnashchisi Haridor deb ataladi.

Web Merchant Interface interfeysining tasnifi

TO'LOVNI QABUL QILISH PARAMETRLARI

Sotuvchi Web Merchant Interface servisi orqali to'lovni qabul qilish uchun WebMoney Transferda ro'yhatdan o'tishdan tashqari to'lovni qabul qilish va sotuvchini to'lov o'tgani haqida ogohlantirishni tartibga soluvchi bir qancha parametrlarni sozlashi lozim. Sozlash <https://merchant.webmoney.ru> saytining "**Sozlash**" ("**Nastroyka**") sahifasida amalga oshiriladi. Servisda sotuvchi to'lovni qabul qiluvchi har bir hamyonning o'z qiymatlari to'plami saqlanadi.

HTML FORMLAR

Sotuvchining veb-sayti va Web Merchant Interface servisi o'rtasida ma'lumot almashinuvi uchun beshta asosiy HTML-formalardan foydalaniladi:

— **To'lov so'rovnomasi formasi** – sotuvchining veb-sayti tomonidan Web Merchant Interface servisdan to'lovni amalga oshirishga so'rovnoma

shakillantirish va uni haridor veb-brauzeri orqali yuborish uchun generatsiya qilinadi.

— **Oldindan so‘rov formasi** – Agar **Oldindan so‘rov parametrlarini yuborish** bayroqchasi (flag) qo‘yilgan bo‘lsa, Web Merchant Interface servisi tomonidan sotuvchining veb-saytiga to‘lovni amalga oshirishga oldindan so‘rov parametrlarini yuborish uchun generatsiya qilinadi. Agar bayroqcha qo‘yilmagan bo‘lsa – foydalanilmaydi (so‘rovnoma parametrlarsiz bajariladi). So‘rovnoma haridorning veb-brauzeridan foydalanilmay yuboriladi.

To‘lov haqida habarnoma formasi - Web Merchant Interface servisi tomonidan sotuvchining veb-saytiga to‘lov haqida habarnoma yuborish uchun generatsiya qilinadi. Habarnoma haridorning veb-brauzeridan foydalanilmay yuboriladi.

To‘lov amalga oshirilgani formasi - Web Merchant Interface servisi tomonidan to‘lov muvaffaqiyatli amalga oshgan taqdirda generatsiya qilinadi va sotuvchining veb-saytiga haridorning veb-brauzeri orqali yuboriladi.

— **To‘lov amalga oshirilmagani formasi** - Web Merchant Interface servisi tomonidan to‘lov muvaffaqiyatsiz amalga oshgan taqdirda generatsiya qilinadi va sotuvchining veb-saytiga haridorning veb-brauzeri orqali yuboriladi.

TO‘LOV HAQIDAGI MA’LUMOTLARNI TEKSHIRISH

Web Merchant Interface to‘lovni amalga oshirayotganda sotuvchi tomonidan ko‘rsatilgan **Result URL** ga “**To‘lov haqida habarnoma formasi**” orqali to‘lov haqida habarnoma yuboradi. Biz “**To‘lov haqida habarnoma formasi**” orqali olingan ma’lumotlarni tekshirishni tavsiya etamiz:

Ma’lumotlar haqiqatdan ham Web Merchant Interface servisidan yuborilganligini tekshirish (Ma’lumotlar manbaini tekshirish)

Ma’lumotlar yuborish jarayonida o‘zgarmaganligini tekshirish (Ma’lumotlar butligini tekshirish)

To‘lov miqdorini tekshirish

Sotuvchi hamyonini tekshirish

To‘lovni amalga oshirish rejimini tekshirish (sinov yoki haqiqiy)

Ma’lumotlar manbaini tekshirish

"Secret Key" parametri faqat Web Merchant Interface servisi va sotuvchiga ma’lum bo‘lishi lozim. Bundan kelib chiqib, **Secret Key** autentifikatsiya manbayi, ya’ni to‘lov haqidagi ma’lumot yuboruvchini aniqlash uchun foydalanish mumkin. Sotuvchi **Result URL** mahfiylikni

ta'minlashi yoki yo'qligiga qarab bir necha usul bilan autentifikatsiya o'tkazishi mumkin:

— **Result URL mahfiylikni ta'minlaydi va o'zgarmaydi.** Bu holda sotuvchi ma'lumotlar manbayini ikki usul bilan autentifikatsiyalashi mumkin:

Agar sotuvchi nazorat imzosini (kontrolnuyu podpis) tekshirishni istamasi, u **“Secret Key ni Result URL ga yuborish”** bayroqchasini qo'yishi kerak. Bu holda Merchant WebMoney Transfer sotuvchining veb-sayti to'lov haqida habarnoma formasining **“LMI_SECRET_KEY”** polyasiga **Secret Key** ni yuboradi. Sotuvchi har gal to'lov bajarilgani haqida habarnoma olganida uni tekshirishi kerak.

Ikkinchi usul - bu nazorat imzosini (kontrolnoy podpis) tekshirish. Nazorat imzosi Web Merchant Interface servisi tomonidan "Secret Key" parametrining qiymatiga qarab shakillantiriladi va **"LMI_HASH"** polyasiga yuboriladi.

Nazorat imzosini tekshirish mehnat talab usuldir, lekin u **Secret Key** ni Internet orqali yuborishni talab qilmaydi.

— **Result URL mahfiylikni ta'minlamaydi yoki o'zgaradi.** Bu holda **“Secret Key ni Result URL ga yuborish”** bayroqchasini qo'yilganidan qat'iy nazar Web Merchant Interface servisi **Secret Key** ni yubormaydi. Shu sababdan sotuvchi to'lov haqidagi habarnoma manbayini autentifikatsiyalash uchun nazorat imzosini tekshirishi lozim.

Ma'lumotni butligini tekshirish

Web Merchant Interface servis to'lovni amalga oshirgani habarnomasini yuborishda yuborilayotgan ma'lumotlarni o'zgarmaganligini tekshirish imkonini beruvchi to'lov rekvezitlari va nazorat imzosini jo'natadi. Sotuvchi **Result URL** mahfiylikni ta'minlashi yoki yo'qligiga qarab bir necha usul bilan ma'lumotning butligini tekshirishi mumkin:

Result URL mahfiylikni ta'minlaydi va o'zgarmaydi. Bu holda sotuvchi nazorat imzosini tekshirmasligi mumkin, chunki foydalanilayotgan SSL protokol yuborilayotgan ma'lumotlarning butligi va havfsizligini ta'minlaydi.

Result URL mahfiylikni ta'minlamaydi yoki o'zgaradi. Bu holda Web Merchant Interface servis nazorat imzosidan foydalanib ma'lumotlarni butligini tekshirishni tavsiya etadi.

To'lov haqidagi ma'lumot nazorat imzosi

To'lov haqidagi ma'lumot nazorat imzosi sotuvchiga ma'lumotlar manbayi bilan bir qatorda **“To'lov haqida habarnoma formasi”** orqali

Result URL ga yuborilgan ma'lumotlar butligini tekshirish imkonini beradi.

Web Merchant Interface servisi nazorat imzosini shakillantirayotganida **“To‘lov haqida habarnoma formasi”** yuborayotgan polyalar qiymatlarini quyidagi tartibda bir qatorga “birlashtiradi” ("skeivaet"):

Sotuvchi hamyoni (**LMI_PAYEE_PURSE**);

To‘lov miqdori (**LMI_PAYMENT_AMOUNT**);

Haridning sotuvchi ichki raqami (nomeri) (**LMI_PAYMENT_NO**);

Sinov rejimi bayroqchasi (**LMI_MODE**);

Schetning WebMoney Transfer tizimidagi ichki raqami (nomeri) (**LMI_SYS_INVS_NO**);

To‘lovning WebMoney Transfer tizimidagi ichki raqami (nomeri) (**LMI_SYS_TRANS_NO**);

To‘lovning bajarilish vaqti va sanasi (**LMI_SYS_TRANS_DATE**);

Secret Key (**LMI_SECRET_KEY**);

Haridor hamyoni (**LMI_PAYER_PURSE**);

Haridorning WM Id si (**LMI_PAYER_WM**).

Nazorat imzosini shakillantirish algoritmi sotuvchi tomonidan qo‘yilgan sozlashlar (nastroyka) asosida aniqlanadi (MD5 yoki SIGN).

MD5 dan foydalanilgan holda keng tarqalgan MIT Laboratory for Computer Science i RSA Data Security, Inc dagi Ron Rivest tomonidan ishlab chiqilgan Message Digest 5 (**MD5**) algoritmi asosida 32ta o‘nlik sonlardan iborat ketmat-ketlik shakillantiriladi. Algoritm internete 1992 yil aprelida chop etilgan (RFC 1321).

SIGN dan foydalanilgan holda WebMoney Transfer tizimining (WMSignerX modulini ishlatgan holda) elektron imzo shakillantiruvchi algoritmi asosida 132ta o‘nlik sonlardan iborat ketmat-ketlik shakillantiriladi.

Nazorat imzosini tekshirish

Nazorat imzosini tekshirish WebMoney Transfer tizimi saytining mos sahifalarida (MD5, SIGN) “qo‘l”, hamda sotuvchi saytida quyidagi algoritm asosida “avtomatik” rejimda bajarilishi mumkin:

— **MD5:**

“To‘lov haqida habarnoma formasi” orqali olingan parametrlar qiymatlarini Web Merchant Interface servisida nazorat imzosini shakillantirishdagi tartibda (yuqoriga qarang) “birlashtirish” ("skeivaniya") yo‘li bilan qator shakillantiring. Imzo shakillantirishda Secret Key dan foydalanilishini unitmang!

Olingan qator MD5 ni hisoblang.

Hosil bo'lgan qiymatni **"To'lov haqida habarnoma formasi"** orqali olingan **"LMI_HASH"** parametri qiymati bilan solishtiring.

Agarda shakillantirilgan imzo **"To'lov haqida habarnoma formasi"** orqali olingan bilan mos kelsa ma'lumotlar o'zgarmagan va ma'lumotlar manbayi haqiqatdan Web Merchant Interface servisidir.

— **SIGN:**

"To'lov haqida habarnoma formasi" orqali olingan parametrlar qiymatlarini Web Merchant Interface servisida nazorat imzosini shakillantirishdagi tartibda (yuqoriga qarang) **"birlashtirish"** ("skleivaniya") yo'li bilan qator shakillantiring. Imzo shakillantirishda Secret Key dan foydalanilishini unitmang!

Raqamli imzoni foydalanib tekshiring.

WM Keeper Classic mijozi-egasini tashqi saytda identifikatsiya i autentifikatsiyalash.

Bu holda yuborilayotgan parametrlar sifatida to'lov amalga oshgaligini habarlovchi raqamli imzoni shakillantiruvchi:

— **TesterWMID** – sotuvchi kiperi identifikatori;

ClientWMID - Web Merchant Interface servis kiperi identifikatori; ni ko'rsating. Uning WMid: 967909998006;

AccessMarker – birinchi bosqichda **"To'lov haqida habarnoma formasi"** parametrlari qiymatlarini **"birlashtirish"** ("skleivaniya") yo'li bilan olingan qator;

ClientSignStr - kontrolnaya podpis, sformirovannaya servisom Web Merchant Interface servisi shakilliantirgan va sotuvchi veb-saytiga **"To'lov haqida habarnoma formasi"** orqali **"LMI_HASH"** parametriga yuboriladign nazorat imzosi;

SignStr – so'rovning raqamli imzosi.

Agar tekshiruv muvoffaqiatli natija bersa, ma'lumot o'zgartirilmagan va ma'lumot yuboruvchi haqiqatdan ham Web Merchant Interface servisidir.

To'lov miqdorini tekshirish

Haridor to'lov miqdorini o'zgartira olmasligiga qaramay sotuvchiga **"LMI_PAYMENT_AMOUNT"** parametri orqali yuborilayotgan to'lov miqdori haqidagi ma'lumotni tekshirish tavsiya etiladi.

Sotuvchining hamyonini tekshirish

Haridor to'lov o'tkazilayotgan hamyonni o'zgartira olmasligiga qaramay sotuvchiga **"LMI_PAYEE_PURSE"** parametri orqali yuborilayotgan hamyon haqidagi ma'lumotni Web Merchant Interface bir necha hamyonlar bilan ishlayonganida tekshirish tavsiya etiladi.

To'lov rejimini tekshirish

Sotuvchining veb-sayti ishlashini tekshirish uchun Web Merchant Interface to'lovlarni tekshiruv (test) rejimida amalga oshirish imkonini beradi. Servisda to'lovlarni qayta ishlash rejimi **"Test/Ishchi"** parametrining qiymatiga qarab aniqlanadi. Qo'shimcha ravishda ish rejimining holati haqidagi ma'lumot **"LMI_MODE"** parametrida yuboriladi (1 - test rejimi, 0 - real rejim).

Test rejimida haqiqiy to'lov amalga oshmaydi, lekin servis to'lov bajarilishini imitatsiya qiluvchi ma'lumotni yuboradi.

Web Merchant Interface servisini tekshirish

Parametr **"Test/Ishchi rejimlari"** sotuvchiga o'z veb-saytini Web Merchant Interface servisi bilan (integratsiyasi) bigalikda ishlashini haqiqiy to'lovlarni amalga oshirmay amalga oshirish imkonini beradi. Agar parametr "test" rejimiga o'rnatilgan bo'lsa, servis faqat test to'lovlarni generatsiya qiladi.

Sotuvchi o'z veb-sayti Merchant WebMoney Transfer servisi bilan integrirallashganiga va u to'g'ri ishlayotganiga ishonch hosil qilguniga qadar **"Test/Ishchi rejimlar"** parametri "test" rejimiga qo'yilishi lozim!

Ma'ruza 8. Servis byuro tizimlari. To'lov texnologiyasi, kliring savollari.

Internet to'lov muhiti xususiyatlari

Yurtimizda bozor iqtisodiyoti asoslarini, avvalambor, uning qonunchilik bazasini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Natijada istiqloq yillarida xususiy mulkni huquqiy jihatdan himoya qilishni kuchaytirish, mulk egalari sinfini shakllantirish, iqtisodiyotni liberallashtirishni ta'minlash, tadbirkorlik, avvalo, kichik biznes faoliyatini rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratish, keng tarmoqli bozor infratuzilmasini barpo qilishni ko'zda tutadigan qonun hujjatlarining butun bir majmuasi yaratilib, amaliyotga tatbiq etildi.

Bu boradagi islohotlar izchil davom ettirilib, birgina joriy yilning 6 oyida tadbirkorlikni rivojlantirish, tadbirkorlik sub'ektlari va xorijiy investorlar faoliyati erkinligini ta'minlashga qaratilgan 113 ta normativ-huquqiy hujjat qabul qilingani diqqatga sazovordir. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan sohaga oid 374 ta normativ-huquqiy hujjat loyihasi huquqiy ekspertizadan, 68 ta idoraviy-me'yoriy hujjat esa davlat ro'yxatidan o'tkazildi.

E'tiborlisi, ushbu sa'y-harakatlar tufayli tadbirkorlar ortiqcha ovoragarchilik, qog'ozbozlik kabi byurokratik to'siqlardan xalos bo'ldi, vaqti va mablag'ini tejash imkoniyati yaratildi.

Barcha darajadagi davlat boshqaruvi idoralari, huquqni muhofaza qilish va nazorat organlari, tijorat banklari bilan o'zaro munosabatlarda tadbirkor huquqlarining ustuvorligi prinsipi joriy etildi. Ayni chog'da qonunchilik asosida tadbirkorga ta'sir choralari faqat sud tartibida qo'llash belgilandi. Nazorat organlari rahbarlari va mansabdor shaxslari o'z vakolatlari doirasidan chetga chiqib, tekshirish o'tkazgani uchun yetkazilgan zararning o'rnini qoplagani holda, ma'muriy va hatto jinoiy javobgarlikka tortilishi belgilab qo'yildi.

Umuman olganda, tadbirkorlik sub'ektlariga bir qator qo'shimcha imtiyoz va preferensiyalarni taqdim etish bo'yicha amalga oshirilgan aniq maqsadli chora-tadbirlar ishbilarmonlik muhitida ijobiy o'zgarishlarni ta'minladi. Yaratilgan bu imkoniyatlar natijasida 2000 yil bilan taqqoslaganda, kichik biznesning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi 31 foizdan 54 foizgacha ko'paydi. Ushbu sohada band bo'lganlar soni shu davr ichida 2barobardan ko'proq oshdi va iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lganlarning 75,1 foizidan ko'prog'i uning ulushiga to'g'ri keladi.

Prezidentimiz tomonidan 2012 yil 16 iyul kuni imzolangan "Statistik, soliq, moliyaviy hisobotlarni, litsenziyalanadigan faoliyat turlarini va ruxsat berish tartib-taomillarini tubdan qisqartirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmon bu boradagi islohotlarning yangi bosqichini boshlab berdi. Unga ko'ra, ruxsat berishga oid 80 ta tartib-taomil va 15 ta litsenziyalanadigan faoliyat turini bekor qilish belgilandi. Shu asosda litsenziyalanadigan faoliyat turlari bo'yicha bunday xarakterdagi hujjatlarni olish uchun to'lanadigan yig'implar miqdori kamida 2 barobarga kamaytiriladi. Ayni chog'da tegishli davlat statistik, moliya, soliq hisobotlari hamda boshqa hisobot turlari bekor qilinishi va bir-birini takrorlovchi shakllarni birlashtirish evaziga shunday hisobotlar miqdori va ularni taqdim etish davriyligi belgilangan muddatlarda qisqartiriladi.

Shuningdek, ayrim faoliyat turlarini litsenziyalash tartibini soddalashtirish maqsadida, 2012 yilning 1 avgustidan boshlab noshirlik faoliyati, qurilish loyihalari ekspertizasini o'tkazish, arxitektura-shaharsozlik hujjatlarini yaratish kabi faoliyat turlari uchun litsenziyalarning amal qilish muddati cheklanmagan holda berilishi belgilandi. Bunda mazkur faoliyat turlarini amalga oshirish uchun avval

berilgan litsenziyalarning amal qilish muddatlari cheklanmagan, deb hisoblanadi.

Tadbirkorlarga yanada qulay sharoit yaratish maqsadida internet tarmog'ida yagona veb-sayt yaratib, unga litsenziyalanadigan faoliyat turlari va ruxsat berish tartib-taomillari ro'yxati, litsenziya va ruxsatnomalar olish uchun talab qilinadigan hujjatlar to'g'risidagi axborot, tegishli -faoliyat turlarini amalga oshirish uchun litsenziya va ruxsatnomalar olgan tadbirkorlik sub'ektlari to'g'risidagi doimo yangilanib boriladigan ma'lumotlarni joylashtirish belgilab qo'yildi. Bu tadbirkorlarimizning sohaga oid normativ-huquqiy hujjatlardan tezkor foydalanish va xabardorlik darajasini oshirishga xizmat qiladi.

Mazkur Farmonda Adliya vazirligi zimmasiga ham aniq vazifalar yuklandi. Ya'ni prokuratura organlari bilan hamkorlikda hisobotlarni taqdim etish, litsenziyalash va ruxsat berish tartib-taomillarini amalga oshirish masalalarini tartibga soluvchi qonun hujjatlariga davlat hamda xo'jalik boshqaruvi organlarining so'zsiz rioya etishlari ustidan muntazam nazoratni o'rnatish, byurokratik g'ovlarni bartaraf etish va qonunchilik talablari buzilishining oldini olish bo'yicha ta'sirchan choralar ko'riladi.

Davlatimiz rahbari tomonidan 2012 yil 18 iyul kuni qabul qilingan "Ishbilarmonlik muhitini yanada tubdan yaxshilash va tadbirkorlikka yanada keng erkinlik berish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmon esa xalqaro ekspertlar tomonidan jahonda moliyaviy-iqtisodiy inqiroz hali to'liq bartaraf etilmagan bir paytda O'zbekistonning dadil inqilobiy qadamlaridan biri, dasturilamal hujjat, deya baholanmoqda. Unda qonunchilikni takomillashtirish va ishbilarmonlik muhitini tubdan yaxshilashga hamda tadbirkorlikka yanada keng erkinlik berishga yo'naltirilgan tadbirlarni amalga oshirish bo'yicha 2013-2014 yillarda joriy etiladigan kompleks chora-tadbirlar Dasturi tasdiqlandi.

Ushbu Dasturda tadbirkorlikni ro'yxatdan o'tkazish va tadbirkorlik faoliyatini yo'lga qo'yish, shartnoma munosabatlarining bajarilishi uchun javobgarlik, tashqi iqtisodiy faoliyat, mehnat munosabatlari va boshqa sohalarda aniq tadbirlarni amalga oshirish belgilandi. Jumladan, 2012 yil 1 avgustdan boshlab tadbirkorlik faoliyati uchun shart-sharoitlarni yanada yaxshilashga yo'naltirilgan 22 ta yangi norma o'rnatildi. Unga ko'ra, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning davlat ro'yxatidan o'tgunga qadar ustav fondini shakllantirish bo'yicha qisman to'lov bekor qilindi. Ayni chog'da tadbirkorlik sub'ektiga nom berish haqidagi murojaati statistika organlari tomonidan 4 soat ichida ko'rib chiqiladi. Avvalgi tartib

bo'yicha bunday murojaatlar 24 soat davomida ko'rib chiqilar, bu esa tadbirkorning oddiygina nom olish uchun ham bir kun va undan ortiq vaqtini yo'qotishga sabab bo'lardi.

Shu bilan birga, tadbirkorlik sub'ektlari uchun tijorat banklarida hisobraqami ochishda imzo namunalarini notarial tasdiqlatish haqidagi talab bekor qilindi. Suv va kanalizatsiya tarmoqlariga ulanish uchun ruxsat berish to'g'risidagi arizalar ikki ish kuni, telefon tarmoqlariga ulanishlari esa 10 kun ichida ko'rib chiqiladi. Ilgari tadbirkor bunday kommunikatsiya tarmoqlariga ulanish uchun rasmiy murojaat qilgandan so'ng bir oyga qadar kutishga majbur bo'lardi.

Joriy yilning uchinchi choragidan boshlab xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tomonidan taqdim etiladigan soliq hisobotlari katta korxonalar uchun 2,3 baravarga, kichik korxonalar va mikrofirmalar uchun 1,7baravarga qisqartirildi. 2014 yilning oxiriga qadar esa barcha tadbirkorlik sub'ektlarini soliq hisobotlarini elektron shaklda taqdim etish tizimiga o'tkazish nazarda tutilmoqda.

Yana bir yangilik shundan iboratki, 2013 yilning 1 yanvaridan boshlab tadbirkorlik sub'ektlariga qurilishni amalga oshirish uchun ruxsatnomalar berish muddatlari 2 baravarga, mazkur ruxsatnomalarni olish bo'yicha xarajatlar 5 baravarga, tijorat banklari tomonidan tadbirkorlik sub'ektlariga xizmat ko'rsatganligi uchun to'lov miqdori kamida 20 foizga kamaytiriladi. Mulkka bo'lgan huquqlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish muddati esa 2013 yil 1 yanvardan boshlab 7 kunga qisqartiriladi. Xuddi shunday, bojxona tomonidan yuklarni rasmiylashtirish va tovarning kelib chiqish sertifikatini berish muddatini 3 kun qilib belgilash hamda eksport qilinadigan tovarning kelib chiqishi bo'yicha sertifikatni butun kontrakt hajmiga berish joriy etiladi. Tadbirkorlarimiz yuklarni bojxonada rasmiylashtirish jarayonlarini "bir oyna" tamoyili bo'yicha amalga oshirish, da'vo arizasi va iltimosnomalarni xo'jalik sudlariga o'z xohishlariga ko'ra, elektron shaklda yuborish huquqiga ham ega bo'ladilar.

2014 yilning 1 yanvaridan e'tiboran, tadbirkorlik sub'ektlarini internet tarmog'i orqali elektron raqamli imzodan foydalangan holda, davlat ro'yxatidan o'tkazish mexanizmi yaratiladi. Bunda ro'yxatga olingan ta'sis hujjatlari hamda davlat ro'yxatidan o'tkazilganlik to'g'risidagi guvohnomaning elektron shaklda berilishi nazarda tutilmoqda.

Ma'lumki, qilmishga jazo tayinlash jinoyat qonunchiligining alohida institutlaridan biri hisoblanadi. Iqtisodiy sohalardagi jinoyatlar

yuzasidan sud jazo tayinlashda sodir etilgan jinoyatning xususiyati, yetkazilgan zararining miqdoriga alohida e'tibor qaratadi. Endilikda jinoyat ishlari bo'yicha yetkazilgan zarar miqdori ko'paytiriladi. Ya'ni ancha miqdordagi zarar eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan uch yuz baravarigacha, ko'p miqdordagi zarar eng kam oylik ish haqining uch yuz baravaridan besh yuz baravarigacha, juda ko'p miqdordagi zarar besh yuz baravaridan ortiq miqdorda belgilandi. Amaldagi qonunchilik bo'yicha ancha miqdordagi zarar eng kam oylik ish haqining o'ttiz baravaridan yuz baravarigacha belgilanganini nazarda tutsak, mamlakatimizda bu sohadagi jinoiy qonunchilikni liberallashtirishda yana bir muhim qadam qo'yilganligiga amin bo'lamiz.

Shu o'rinda aytish lozimki, Adliya vazirligiga ham tadbirkorlikni rivojlantirish, ularning huquqiy himoyasini ta'minlashga qaratilgan qator vazifalar yuklatilgan bo'lib, uning ijrosi yuzasidan o'tkazilayotgan o'rganish jarayonlarida ayrim nazorat qiluvchi organlar tomonidan qonun va boshqa qonun hujjatlari talablarini buzish holatlariga yo'l qo'yilayotgani aniqlandi. Jumladan, 2012 yilning 6 oyi davomida nazorat qiluvchi organlar tomonidan 114 ta tadbirkorlik sub'ektida noqonuniy tekshirish o'tkazilgan va 1202 ta holatda tekshirishlarni o'tkazish tartibi buzilgan. Ushbu holatlarni bartaraf etish maqsadida huquqiy ta'sir choralari qo'llanildi. Ya'ni 67 nafar mansabdor shaxs egallab turgan lavozimidan ozod etildi, 175 nafar mansabdor shaxs ma'muriy, 1458 nafari esa intizomiy javobgarlikka tortildi. Tadbirkorlar manfaatlarini ko'zlab, sudlarga 15,1 milliard so'mlik 1117ta da'vo arizasi kiritildi.

Adliya organlari xodimlaridan iborat ishchi guruhlar tomonidan o'tkazilgan tadbirlar natijasida tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan qonun va qonunosti hujjatlaridan o'z vaqtida xabardor bo'lmaslik, faoliyatni rivojlantirish uchun yaratilgan imtiyozlardan samarali foydalanmaslik oqibatida ishini to'xtatgan 680 nafar tadbirkorning faoliyatini tiklashga amaliy ko'mak berildi. 350 mingdan ortiq tadbirkor esa "Tekshirishlarni ro'yxatga olish kitobi" bilan ta'minlandi. Ayni chog'da uni to'ldirish tartibiga rioya qilinishi yuzasidan ham doimiy monitoring ishlari amalga oshirilmoqda.

Tadbirkorlik sub'ektlarini ro'yxatdan o'tkazish jarayonini yanada soddalashtirish maqsadida tajriba tariqasida Toshkent shahridagi Mirzo Ulug'bek tumani hokimligi inspeksiyasida "Yagona oyna" tizimi joriy etilayotganligini ham aytib o'tish joiz.

Internet to'lov muhiti tavsifi va maqsadi

Milliy Matbuot markazida Respublika Markaziy banki tomonidan pul muomalasini takomillashtirish va bank plastik kartalaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish masalalariga bag'ishlangan matbuot anjumani tashkil etildi.

Pul muomalasi pullarning naqd va naqdsiz ko'rinishdagi harakati bo'lib, muomala va to'lov vositasi vazifasini bajaradi, tovar va xizmatlarning aylanmasini o'z ichiga oladi. Iqtisodiy jarayonlarda naqd pul aylanmasi naqdsiz pul aylanmasiga nisbatan kam bo'lsa-da, uni tashkil etish, kassa operatsiyalari, chiqarish va tashish anchayin mehnat va vaqtni talab etadi. Bank tizimiga elektron axborot texnologiyalarining kirib kelishi bu yo'nalishdagi serxarajat ishlarni yangicha tashkil etish, takomillashtirishga sharoit yaratdi. Milliy iqtisodiyotga elektron pullarning joriy etilishi va undan foydalanish imkoniyatlarining kengayishi makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlamoqda.

Rivojlangan mamlakatlar tajribasi pul muomalasida naqdsiz to'lovlar ulushining ortib borishi iqtisodiyot uchun katta ahamiyatga ega ekanini isbotladi. Binobarin, mamlakatimizda ham naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini rivojlantirish hamda banklar tomonidan mijozlarga yangi turdagi sifatli bank xizmatlarini ko'rsatish choralari ko'rib borilmoqda. "Elektron to'lovlar to'g'risida"gi qonun, davlatimiz rahbari va hukumat tomonidan qabul qilingan qator qarorlar ijrosi bank tizimida innovatsion axborot texnologiyalarini keng ko'lamda tadbiq etish orqali mamlakatimizda qisqa muddatda milliy to'lov tizimini shakllantirishga imkoniyat yaratdi. Ayni paytda barcha tijorat banklarini o'z ichiga olgan plastik kartochkalar bo'yicha naqd pulsiz hisob-kitoblar amalga oshiriladigan Banklararo to'lov tizimi faoliyat ko'rsatmoqda. Shuningdek, mikroprotessorli plastik kartochkalar va to'lov terminallarini mahalliy sharoitda ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi.

Bu tizim xo'jalik yurituvchi sub'ektlar o'rtasidagi hamda milliy va xalqaro hisob-kitoblarni aniq vaqtda amalga oshirish, pul-kredit siyosatini samarali yuritish, pul oqimlarini boshqarishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda, eng muhimi bank-moliya bozori barqarorligi ta'minlanmoqda.

Bank plastik kartalari uning foydalanuvchisiga ham, uni muomalaga chiqargan bankka ham qator afzalliklar yaratdi.

Plastik karta egalari undan universal to'lov vositasi sifatida foydalanib, bugungi kunda tovar va xizmatlar uchun to'lovlarni har qanday masofadan turib va istalgan vaqtda amalga oshirmoqda. Foydalanishga qulay, ishonchli bo'lgan plastik egalari o'zi bilan yirik

miqdorda naqd pul olib yurishdan xalos bo'ldilar, vaqtini tejashga erishdilar.

Bank kartochka hisobvarag'ida turgan pullarga hisoblanadigan foiz ko'rinishida, soliqqa tortilmaydigan qo'shimcha daromad olmoqda.

Chakana savdo, pullik xizmat ko'rsatish va umumiy ovqatlanish korxonalariga esa qog'oz pullarni sanash, saqlash, tashish kabi kassa xizmati xarajatlarini hamda ularga sarflanadigan vaqtni tejashiga sharoit yaratdi. Shuningdek, korxonalarining hisobvaraqlariga pul mablag'lari o'tkazilishi tezkorligi hisobiga savdo aylanmasi o'sdi.

Hisob-kitoblarning sog'lom mexanizmi shakllanishi, pul mablag'lari aylanishini nazorat qilib borish hisobiga pul-kredit tizimini yuritish samaradorligi oshdi va pul massasini boshqarish, muomaladagi naqd pul umumiy massasini maqbul me'yorlarda saqlab turishga olib keldi.

Savdo va pullik xizmat ko'rsatish sohasidagi sog'lom raqobat muhiti birmuncha jonlandi va pirvardida soliq to'lovlari hajmi ko'payishiga xizmat qilmoqda.

Qayd etish lozimki, bugungi kunda respublikamiz bo'yicha 12,4 mln donadan ortiq plastik karta muomalaga chiqarilgan. Savdo va xizmat ko'rsatish ob'ektlariga 149 mingdan oshiq to'lov terminallari o'rnatilgan. Plastik kartalar vositasida ko'rsatilayotgan xizmatlar ko'lami va infrastrukturasi kengayishi tranzaksiyalar hajmida ham aks etmoqda. Joriy yilning o'tgan olti oyi mobaynida bank kartalari vositasida amalga oshirilgan tranzaksiyalar hajmi o'tgan yilning shu davriga nisbatan 40 foiz ko'p bo'ldi.

Banklar amaliyotiga zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi yangi aloqa vositalari – Internet va mobil telefondan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirdi. Hozirgi paytda 57,5 mingdan ortiq mijoz internet-banking, salkam 363 ming mijoz mobil-banking xizmatidan foydalanmoqda. Zamonaviy bank xizmatlaridan foydalanuvchilar safining o'sishi yangi bank mahsulotlariga bo'lgan talabni oshirib borishni taqozo etmoqda.

Banklar har qanday zamonaviy kompyuter va telefonlarga o'rnatilgan html va wap-brauzerlar orqali mijozlarga to'la xizmatlar paketini taqdim etmoqda. Ular kechayu kunduz o'z hisobraqamlarini kuzatib borish imkoniyatiga egalar.

Ta'kidlash o'rinliki, mamlakatimiz rahbarining tashabbusi bilan Markaziy bank tomonidan respublikada elektron tijoratni yanada

rivojlantirish va ragʻbatlantirishni koʻzda tutuvchi “Elektron tijorat toʻgʻrisida”gi qonunning yangi tahrirdagi loyihasi ishlab chiqildi.

Maʼlumki, bugungi kunda jahonning yirik savdo kompaniyalari anʼanaviy savdo usullaridan foydalanish bilan birga elektron tijoratdan ham keng foydalanmoqdalar. Tahlillar shuni koʻrsatmoqdaki, hozirgi kunda dunyo aholisining 10 foizi xaridlarni internet tarmogʻi orqali amalga oshirmoqda va bu raqam kundan kunga oʻsib bormoqda. Ushbu hujjat tadbirkorlikni rivojlantirish va ishbilarmonlik muhitini yaxshilashda qoʻshimcha sharoitlar, shu jumladan xalqaro standartlarga javob beradigan texnologik bozor infrastrukturasi yaratilishini taʼminlaydi.

Yangi qonun, shubhasiz, tovar va xizmatlar boʻyicha toʻlovlar aylanmasi – pul aylanmasini tezlashtirish va uning muomalasini takomillashtirishga xizmat qiladi.

Internet toʻlov muhiti toʻlovlarni tashkillashtirish

Prezidentimizning «Oʻzbekiston Respublikasida investitsiya iqlimi va ishbilarmonlik muhitini yanada takomillashtirishga doir qoʻshimcha chora-tadbirlar toʻgʻrisida»gi farmoni hamda «Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish va davlat xizmatlarini koʻrsatish bilan bogʻliq tartibotlarni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi qarori tadbirkorlik rivojida yangi bosqichni boshlab berdi. Har ikki hujjatda belgilangan yangi imtiyoz va tartiblar haqida mamlakat bank tizimi masʼullari, manfaatdor idora va tashkilotlar xodimlari — kichik biznes subʼektlari vakillari hamda ishbilarmonlarga maʼlumotlar berishdi.

— Beshta tamoyil asosida barqaror rivojlanayotgan mamlakatimiz iqtisodida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik muhim oʻrin tutadi, — deydi Oliy Majlis Senatining Tashqi siyosat masalalari qoʻmitasi aʼzosi, senator Rahima Qoʻrgʻonova. — Aynan ushbu sohada muayyan qonunchilik bazasi shakllantirildi. Xususan, jamiyat taraqqiyoti va iqtisodiyoti uchun mutlaqo yangi 9 ta qonun qabul qilingani, amaldagi 24 ta qonunga tegishli oʻzgartish va qoʻshimchalar kiritilgani ham yurtimizda tadbirkorlik subʼektlarining emin-erkin faoliyat yuritishi uchun mustahkam huquqiy asos boʻlmoqda. Bu esa tadbirkorlarning xalqaro miqyosda samarali va ishonchli faoliyatini kafolatlaydi.

Soʻnggi yillarda mamlakatimizda ishbilarmonlik va investitsiya muhitini yanada yaxshilash, biznesni yuritishning jahon amaliyotida qabul qilingan baholash mezonlarini joriy etish, shu asosda mamlakatning xalqaro reytingini yangi pogʻonaga koʻtarish borasida izchil chora-tadbirlar yoʻlga qoʻyildi.

Xususan, O‘zbekiston bank tizimi mamlakatimizda yuqori darajadagi qulay sarmoya iqlimini yuzaga keltirish, kredit tashkilotlarining shaffofligini ta‘minlash asosida tadbirkorlik faoliyatini yuritish shartlarini yaxshilash, ish o‘rinlari yaratish va aholi bandligini ta‘minlashda amaliyotga erkin bozor iqtisodiyoti mezonlari va talablariga to‘liq javob beradigan tadbirlarni amalga oshirmoqda.

Ana shunday imtiyozlardan biri — kichik tadbirkorlik sub‘ektlarini kreditlashning yangicha tartibi bo‘lib, unga muvofiq kreditlash ob‘ektlari — mikrofirmalar, kichik korxonalar, dehqon va fermer xo‘jaliklari safiga oilaviy korxonalar va xususiy tadbirkorlar ham qo‘shildi.

— Ushbu hujjatlarda mustahkamlangan me‘yorlar kredit ajratish va uni qoplash muddatlarini ham o‘zgartirdi, — dedi forumda Markaziy bank departamenti boshlig‘i Azamat Qosimov. — Kreditlanayotgan loyihaning o‘zini o‘zi qoplashini hisobga olib, qarz oluvchi o‘z faoliyatini boshlashi uchun aylanma mablag‘larni shakllantirish va investitsiya loyihalarining texnik-iqtisodiy asoslanishini ishlab chiqish uchun 12 oygacha kredit ajratiladi. Investitsiya loyihalarini moliyalashtirish uchun ilgari kreditlar uzaytirish huquqisiz besh yil muddatgacha berilgan bo‘lsa, endilikda investitsiya kreditlari muddati Bank kengashi tomonidan belgilanadi. Bundan tashqari, agar aylanma mablag‘larni to‘ldirish uchun kreditlar bir yilgacha ajratilgan bo‘lsa, endilikda bunday mablag‘larni berish muddati bir yarim yilgacha, qishloq xo‘jalik mahsulotlari ishlab chiqarish uchun aylanma mablag‘larni to‘ldirishga ajratilgan kreditlarni qoplash muddati 24 oygacha cho‘zildi.

Kreditni rasmiylashtirish jarayonlari maksimal darajada soddalashtirildi va optimallashtirildi. Endi qarz oluvchilar bankka kredit arizasi bilan hisob-raqamidagi pul mablag‘lari oqimi ko‘rsatilgan holda biznes rejalarini nafaqat qog‘ozda, balki elektron shaklda topshirishlari kifoya.

Bundan buyon bankka kredit ta‘minoti ham taqdim etiladi. Bu — garov mulki yoki qimmatli qog‘oz, bank yoki sug‘urta tashkilotining kafolati, uchinchi shaxslarning kafilligi, sug‘urta kompaniyasining qarz oluvchi tomonidan qoplanmaslik tavakkali bo‘yicha sug‘urta polisi bo‘lishi mumkin.

Qarz oluvchi arizasi avvalgidek 3 kun ichida ko‘rib chiqiladi va kredit ko‘mitasining qarori chiqariladi. Elektron tarzdagi arizaga elektron javob beriladi. Tijorat banklari tez orada tadbirkorlik sub‘ektlari hisob-raqamlaridan soliq va davlat byudjetiga o‘tkazilayotgan boshqa majburiy to‘lovlar undirishdan voz kechadilar.

Ayni paytda ishbilarmonlik muhitini takomillashtirish maqsadida tijorat banklari tomonidan mijozlar bilan hamkorlik qilishning elektron shakllarini joriy etish choralari ko‘rilmogda. Prezidentimizning mazkur farmonida belgilangan qulayliklardan yana biri shuki, endilikda banklar Yagona davlat interaktiv xizmatlari portalida «Tadbirkorlik sub’ektining kabineti» orqali interaktiv xizmatlar ko‘rsatishni boshlaydi. Ana shunday kabinet tufayli tadbirkorlar uchun o‘z ofisida turib moliya, soliq, statistik va boshqa hisobotlarni taqdim etish, rasmiylashtirish imkoniyati paydo bo‘ladi. Internet-banking tizimi orqali xizmat ko‘rsatishi kengaytiriladi, soliq va boshqa majburiy to‘lovlar, kommunal to‘lovlar, litsenziya va ruxsatnomalar uchun olinadigan davlat bojlari va yig‘imlarini mana shu tizim orqali amalga oshirish mumkin.

Muhokama savollari

Internet to‘lov muhiti xususiyatlari

Internet to‘lov muhiti tavsifi va maqsadi

Internet to‘lov muhiti to‘lovlarni tashkillashtirish

Ma’ruza 9. Bank to‘lov tizimlari, SWIFT xalqaro to‘lov tizimi, O‘zbekiston Respublikasining to‘lov tizimi.

Bank to‘lov tizimlari

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2011-2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori xalqaro reyting ko‘rsatkichlariga erishishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida”gi 2010 yil 26 noyabrdagi PQ-1438-sonli Qarori ijrosini ta‘minlash borasida YaUPM tomonidan server va kommunikatsiya jihozlari, tizimiy dasturiy ta‘minotlar xarid qilinib, o‘rnatildi va ishga tushirildi, server va terminallar uchun amaliy dasturlar yaratildi.

Natijada tijorat banklarining bo‘limlari va filiallaridan Bosh bank ma‘lumotlarni qayta ishlash markaziga yetkaziladigan ma‘lumotlarni qayta ishlash bo‘yicha oraliq bo‘g‘inlarni chiqarib tashlash hisobiga to‘lovlarning o‘tkazilishini tezlashtirishga erishildi.

Shu bilan birga, “On-Line” rejimida ishlovchi «Uzkart-EMV» milliy banklararo plastik kartochkalar to‘lov tizimini joriy etishni jadallashtirish maqsadida tijorat banklarida tegishli dasturiy-apparat majmualari ishga tushirildi hamda EMV texnologiyasiga moslashgan terminallar joriy qilindi.

Bu ishlar natijasida, 2015 yil 1 dekabr holatiga respublika bo'yicha barcha tijorat banklari tomonidan onlayn rejimida ishlaydigan 8 005 936 ta bank kartalari muomalaga chiqarilishiga erishildi.

Bu sohadagi ishlarni yanada rivojlantirish maqsadida quyidagilar amalga oshirish mo'ljallangan:

- muomaladagi onlayn kartalari, terminallar, infokiosklar sonini oshirish;

- Vazirlar Mahkamasining qarori bo'yicha tijorat banklarining ehtiyojlari uchun bank plastik karta tizimi uchun import qilinadigan qurilma, uskuna, dasturiy ta'minotlarini bojxona to'lovlaridan ozod qilish (hozirgi kunda mazkur qaror loyihasi kelishilmoqda);

- plastik karta tizimi uchun import shartnomalari bo'yicha xarid qilingan texnik va dasturiy vositalardan samarali foydalanishni nazorat qilish va zarur choralarni ko'rish;

- "Smart-Vista" EMV tizimida "on-line" rejimida ishlashga mo'ljallangan terminallarning sifatli ishlashini ta'minlash maqsadida YaUPMning server tizimi va aloqa kanallari sifatli va uzilishsiz ishlashini monitoring qilish.

Bank telekommunikatsiya tarmog'i (BTT) Markaziy bank, tijorat banklari va iqtisodiyotning boshqa sektorlari muassasalarining yopiq korporativ tarmoqlari majmuasi shaklida yaratilgan bo'lib, birlamchi operator "O'zbektelekom" AJning telekommunikatsiya tizimlaridan va qisman, asosan zahira tariqasida, boshqa operatorlarning kanallaridan foydalanishga asoslangan.

BTT respublikaning barcha viloyat va tumanlarini qamrab olgan bo'lib, tarmoqning bog'lam jihozlari Toshkent shahar, Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyat markazlarining AMTS va ATSlarida, shuningdek, barcha tuman ATSlarida o'rnatilgan.

BTTning asosiy vazifalari banklararo elektron to'lovlarni o'tkazish uchun ishonchli va xavfsiz transport infrastrukturasi va yopiq virtual korporativ tarmoqlarni yaratish, banklararo elektron pochta tizimining uzluksiz faoliyatini ta'minlash hamda tarmoq abonentlari uchun alohida kanallarni ajratishdan iborat.

Bank texnologiyalarini takomillashib borishi, yangi axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini paydo bo'lishi, shuningdek, "O'zbektelekom" AJning transport infrastrukturasi rivojlanishini hisobga olgan holda BTTni muntazam ravishda rivojlantirish va takomillashtirish ishlari olib boriladi.

Jumladan, BTT ishga tushirilgan vaqtdan (1995-1997 yillar) beri quyidagilar amalga oshirildi:

- 2002-2003 yillarda raqamli BTTni barcha viloyat markazlarigacha rivojlantirish loyihasi amalga oshirildi.

Ushbu loyiha doirasida Toshkent shahrida tijorat banklari gavjum joylashgan xududlardagi ATSlarni hamda Markaziy bankni o'zaro bog'lovchi optik tolali aloqa liniyasi (OTAL) o'tkazilib, unga BTTning 9 dona kommutatorlari ulandi hamda 155 Mb/s tezlikdagi ATM texnologiyasi tarmog'i yaratildi.

Barcha viloyat va tuman markazlarida joylashgan tijorat banklari filiallari, Moliya vazirligi va G'aznachilik bo'linmalari, davlat soliq inspeksiyalari uchun 64Kb/s – 2 Mb/s tezliklarda raqamli BTT orqali ma'lumotlarni uzatish va Toshkentdagi Bosh idoralari bilan yuqori tezlikda ma'lumot almashish uchun imkon yaratildi.

Raqamli kanallar orqali barcha tijorat banklari va boshqa abonentlarning yuqori tezlikdagi mantiqiy korporativ tarmoqlari yaratildi. BTTning jihozlari shahar, viloyat va tuman ATSlarida joylashganidan qat'iy nazar, ularni boshqarish markazidan yagona dastur orqali boshqarish ta'minlandi.

BTT tarkibida Markaziy bankning yagona korporativ telefon tarmog'i va video konferensiya tizimi yaratilib, ulardan barcha xududiy Bosh boshqarmalar abonent sifatida foydalanishi ta'minlandi.

- 2008-2011 yillarda raqamli tarmoqni barcha tuman markazlarigacha yetkazishga erishildi. Natijada past tezlikdagi analogli aloqa tizimlari, kommutatorlari va uskunalaridan voz kechish hamda banklarning tuman filiallari, tuman moliya va g'azna bo'limlari, soliq inspeksiyalarini yuqori tezlikdagi raqamli kanallar orqali BTTga ulash imkoniyati yaratildi.

- 2008-2009 yillarda Toshkent shahri AMTSidagi BTTning markaziy bog'lamida Cisco7613-RSP720C-P va OTALga ulangan bog'lamlarda Cisco ME-C3750-24TE-M marshrutizatorlari o'rnatildi, natijada 1GE o'tkazish qobiliyatiga ega bo'lgan transport halqasi tashkil qilindi va 10/100/1000 Mb/s tezlikda banklarning Bosh ofislarini BTTga ulash uchun imkoniyat yaratildi. Shuningdek, abonentlarni UTP kabeli orqali ulanishini ta'minlash uchun BTT bog'lamlarida ZYXEL kompaniyasining G.SHDSL bis/ADSL+ kommutator-modemlari, OTAL orqali ulanishi uchun SFP portlarga ega bo'lgan Ethernet kommutatorlari o'rnatildi. Natijada BTTda abonentlar uchun yangi imkoniyatlar yaratilib, ma'lumotlarni uzatish tezligi va ishonchlilik oshirildi.

- 2012- 2014 yillarda Qoraqalpog‘iston Respublikasi va barcha viloyat markazlarida “O‘zbektelekom” AJning filiallari bilan kelishilgan Texnik shartlar asosida OTALni o‘tkazish ishlari bajarildi. Natijada Markaziy bankning barcha xududiy Bosh boshqarmalari BTTga OTAL orqali ulandi va yuqori tezlikda ma’lumot almashish imkoni yaratildi.

- 2012-2015 yillarda Markaziy bankning ma’lumotlarni saqlash tarmog‘ini takomillashtirish va yagona korporativ IP-telefon tarmog‘ining loyihalari amalga oshirildi. Natijada bank ma’lumotlarini saqlashda tashqi xotira sig‘imi kamligi sababli sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan muammolar bartaraf qilindi va yaqin 4-5 yil uchun bu masala hal qilindi.

Shuningdek, Markaziy bankning mavjud bo‘lgan yagona korporativ telefon tarmog‘i va video konferensiya tizimidan foydalanish davomida turli buzilishlar kuzatilganligi, Nortel Networks kompaniyasi bankrot holatga kelganligi va Meridian rusumli ATSlar ishlab chiqarilmasligi, zahira qismlarini topish muammoligi, bu rusumdagi ATSlarni ekspluatatsiya qilish va ishga yaroqli holatini ta’minlab turish harajatlari oshib borayotganligini hisobga olib, Markaziy bankning yagona korporativ IP-telefon tarmog‘i loyihasi ishlab chiqildi hamda O‘zbekiston aloqa va axborotlashtirish agentligining (hozirgi vazirlik) ijobiy xulosasi olindi. 2014-2015 yillarda Vazirlar Mahkamasining ruxsati bo‘yicha tender o‘tkazilib, ma’lumotlarni saqlash tarmog‘i va IP-telefon tarmog‘ining loyihasi amalga oshirildi.

Markaziy bankning mavjud video konferens tizimi ma’naviy eskirganligi va aloqa paytida uzilishlar kuzatilishi sababli, BTT orqali yangi IP-telefon tizimiga asoslangan video konferens aloqa tizimini 2016 yilda barcha xududiy Bosh boshqarmalarda ishga tushirish ishlari olib borilmoqda.

Shuningdek, 2016 yilda zamonaviy talablarga mos keladigan “Ishonch telefoni” tizimini joriy qilish bo‘yicha ishlar bajarilmoqda.

10.Zamonaviy ma’lumotlarni uzatish tarmoqlari optik kabellar (OTAL) va IP transportni (Ethernet texnologiyasini) keng qo‘llashga asoslanadi. Birlamchi operator “O‘zbektelekom” AJ telekommunikatsiya tarmoqlari infrastrukturasi aynan shu yo‘nalishda rivojlantirish ishlariga alohida ahamiyat qaratib, hozirgi kunda yuqori tezlikdagi IP transport kanallarini Toshkent shahrida, viloyat markazlari va deyarli, barcha tuman markazlarida ijaraga berishi mumkin. Yaqin kelajakda MPLS tarmog‘i va L2/L3 VPN xizmatlarini ijaraga olish imkoniyati yaratiladi.

BTTni rivojlantirish loyihalarida “O‘zbektelekom” AJ infrastrukturasi zamonaviy imkoniyatlari hisobga olinib, 2016-2018 yillarda quyidagilarni amalga oshirish rejalashtiriladi:

- BTTning Toshkent shahri va viloyat markazlaridagi markaziy bog‘lamlarining va Toshkentdagi OTALga ulangan ATSDagi bog‘lamlarni o‘tkazish qobiliyatini kuchaytirish. Markaziy bog‘lamlarga Toshkent shahri va viloyat markazlaridagi AMTSlarda bog‘lamlar kiradi. Natijada MPLS protokoli bo‘yicha ma‘lumotlarni uzatishni ta‘minlovchi ikkinchi transport xalqasi va 1Gbit/s va 10Gbit/s portlari tashkil etiladi hamda markaziy bog‘lamlardagi va OTALga ulangan kommutatorlarni rezervlash ta‘minlanadi;

- BTTning Toshkent shahar qismini takomillashtirish bo‘yicha OTALga ulangan shaharlararo va boshqa ATSlardagi tarmoq bog‘lamlaridagi samarali multiservisli kommutator-marshrutizatorlar bilan kuchaytirilgan jihozlar asosida MPLS va IP-VRF protokollari tarmoqni yaratish. Ushbu kommutatorlar asosida mavjud 10/100/1000 Mb/s tezlikdagi shahar tarmog‘ini MAN tarmog‘i (shahar tarmog‘i) abonentlarining MPLS tarmog‘iga ulanishi uchun (kirishi uchun) imkon yaratiladi;

- viloyat va tuman markazlaridagi bog‘lamlarni takomillashtirish va OTAL portlari bilan ta‘minlash. Natijada viloyat va tuman markazlarida MPLS tarmog‘iga kirish tarmog‘ini yaratish mumkin bo‘ladi.

- hozir mavjud bo‘lgan 155 Mb/s tezlikdagi ATM tarmog‘ini ma‘naviy eskirganligi sababli demontaj qilish;

- bank ma‘lumotlari hajmini ko‘payishi yo‘nalishlarini va tijorat banklarining ma‘lumotlarini qayta ishlovchi jamoa zaxira markazini yaratilishini hisobga olgan holda mavjud optik tolali aloqa liniyasini kengaytirish (zaruriyat bo‘yicha);

- barcha viloyat markazlarida MPLS protokoli bo‘yicha ma‘lumotlarni 1 Gbit/s tezlikda uzatilishini ta‘minlash. Natijada MPLS tarmog‘iga kirish tarmog‘i yaratiladi;

- BTTning barcha shaharlardagi hamda viloyat va tuman markazlaridagi abonentlarini IP Ethernet interfeys portlari orqali tarmoqqa ulanishini ta‘minlash;

- tarmoqni rivojlantirilishini hisobga olgan holda boshqarish markazini takomillashtirish;

- iqtisodiyot sektori sub’ektlariga ko‘rsatiladigan BTT xizmatining sifati va turlarini doimiy ravishda oshirib borish.

SWIFT xalqaro to‘lov tizimi

Zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etilishi Markaziy bank va tijorat banklari uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, har bir mutaxassisning ish joyini zamonaviy axborot texnologiyalari asosida avtomatlashtirish natijasida bank sohasidagi masalalar yuzasidan samarali yechimlarni ishlab chiqish, iqtisodiy ko'rsatkichlarning o'zgarish sabablarini banklar, hududlar va butun respublika bo'yicha chuqur tahlil qilish imkoni yaratiladi.

Markaziy bank va tijorat banklarida joriy etilgan Integrallashgan axborot-tahliliy tizimi (IATT) bank rahbariyati va qaror qabul qiluvchi mutaxassislarni tezkor ravishda ishonchli axborot bilan ta'minlagan holda, bank sohasining moliyaviy faoliyatini optimallashtirish bo'yicha zarur qarorlarni qabul qilishga zamin yaratadi. Shu bilan birga, ushbu tizim banklararo elektron to'lov tizimi, Hisob-kitob-kassa markazlarining yagona balans, tijorat banklarining yagona balans tizimlari ma'lumotlar bazalari, shuningdek, Bank depozitorlarining milliy axborotlar bazasi, Kredit axboroti milliy instituti va boshqa ma'lumotlar bazalaridan tashkil topgan bo'lib, u banklar va xo'jalik sub'ektlari faoliyati bo'yicha zarur axborot manbasi hisoblanadi.

Tizimda barcha axborot turlari dasturiy ravishda qabul qilinadi va ma'lumotlar omborida, ya'ni katta hajmdagi ma'lumotlar bazasida jamlanadi. Ushbu ma'lumotlar tijorat banklarining IATTdan bevosita xodimlarning ishtirokisiz dasturiy tarzda olinib, ma'lumotlar omboriga jamlanishi "inson omilini" va xatolarni paydo bo'lishi ehtimolini bartaraf etadi.

Markaziy bankning 717-sonli "Markaziy bankning IATTni boshqarish bo'yicha" Yo'riqnomasiga asosan Markaziy bank Apparati tarkibiy bo'linmalari, hududiy Bosh boshqarmalari, Davlat belgisi, O'zbekiston Respublikasi Valyuta birjasi, Fuqarolarning banklardagi omonatlarini kafolatlash fondi hamda O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Yo'l harakati xavfsizligi Bosh boshqarmasi xodimlari uchun dasturiy majmualardan foydalanish uchun ruxsat berish ishlari amalga oshirildi.

IATT tizimi tarkibidagi dasturiy majmualarning ma'lumotlar bazasidan shakllantiriluvchi Markaziy bank tarkibiy bo'linmalari va hududiy Bosh boshqarmalar tarkibiy bo'linmalarining yangi hisobot shakllarini yaratish, joriy qilingan hisobotlarga tegishli o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish bo'yicha talablariga asosan, Axborotlashtirish Bosh markaziga tegishli ko'rsatmalar berildi.

Tijorat banklarining IATTLari Markaziy bank talablari asosida yaratilgan bo‘lib, respublika bank tizimining axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bo‘yicha yagona muhitini tashkil etadi hamda uzluksiz faoliyat yuritishi taqazo etiladi.

O‘z navbatida IATTning uzluksiz faoliyat ko‘rsatishi uning barcha axborot tizimlarini uzilishsiz ishlashiga bog‘liq. Shuning uchun IATT tarkibiga kiruvchi dasturiy ta‘minotlar, ma‘lumotlar bazalari va texnik vositalarini doimiy ravishda kuzatib borish talab etiladi. Axborot tizimlarining samarali ishlashini ta‘minlash maqsadida axborot-kommunikatsiya tizimlarini takomillashtirish va rivojlantirish loyihalari, texnik topshiriqlar ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi.

O‘zbekiston Respublikasi Bosh vaziri birinchi o‘rinbosarining 2015 yil 19 avgustdagi 02/5-59-sonli topshirig‘i hamda bank tizimi va Pensiya jamg‘armasi o‘rtasidagi o‘zaro ma‘lumot almashinish bo‘yicha 2014 yil 3 iyundagi 115-sonli majlis bayoni ijrosini ta‘minlash maqsadida tasdiqlangan Reglament va Texnologik yo‘riqnomaga asosida “Pensiya” dasturiy majmuasi bilan tijorat banklari o‘zaro ma‘lumot almashinishi bo‘yicha dasturiy ta‘minot ishlab chiqildi va sinovlardan o‘tkazildi. Pensiya jamg‘armasining dasturiy va texnik jihatdan tayyorligiga qarab, dasturiy majmuani foydalanishga joriy qilish ishlari bajariladi.

Shuningdek, 2016-2018 yillarda Markaziy bank Apparati binolaridagi yagona lokal-hisoblash tarmog‘ini takomillashtirish, kredit axboroti milliy institutining dasturiy ta‘minotlariga tegishli o‘zgartirishlar kiritish, Garov reestri dasturini halkaro ekspertlar tomonidan bildirilgan tavsiyalar asosida rivojlantirish rejalashtirilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Bank to‘lov tizimlari

Banklararo to‘lov tizimi banklar o‘rtasidagi milliy valyuta (so‘m)da elektron to‘lovlarni banklarning O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankida ochilgan vakillik hisobvaraqlari orqali amalga oshirish uchun mo‘ljallangan. Banklararo to‘lov tizimining qoidalari O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan belgilanadi. Markaziy bankning banklararo to‘lov tizimi qo‘yidagi normativ-huqukiy hujjatlarga muvofiq amalga oshiriladi: O‘zbekiston Respublikasi "O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi Qonuni (21.12.1995 y., № 154-I), O‘zbekiston Respublikasi “Banklar va bank faoliyati to‘g‘risida”gi Qonuni (25.04.1996 y., № 216-I), O‘zbekiston Respublikasi “Elektron to‘lovlar to‘g‘risida”gi Qonuni (16.12.2005 y., № O‘RQ-13), “Markaziy bankning banklararo to‘lov tizimi orqali elektron to‘lovlarni amalga oshirish tartibi to‘g‘risida”gi Nizom

(14.02.2006 y., № 1545), “O‘zbekiston Respublikasida naqd pulsiz hisob-kitoblar to‘g‘risida”gi Nizom (03.06.2013 y. № 2465), Banklararo to‘lov tizimi O‘zbekiston Respublikasi Markaziy bankining shaxsiy mulki hisoblanadi.

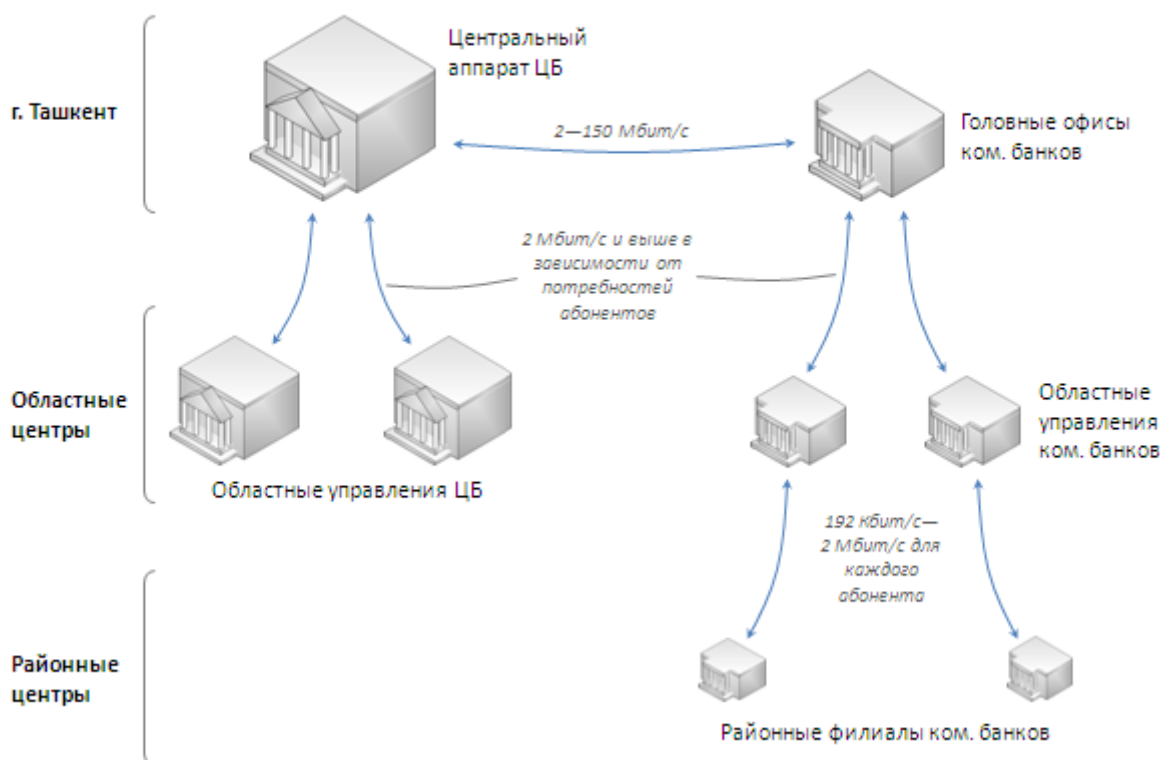
Markaziy bankning Axborotlashtirish Bosh markazi va Markaziy bankning Hisob-kitoblar markazi banklararo to‘lov tizimining ishtirokchilari hisoblanadi. Banklararo to‘lov tizimining foydalanuvchilari Markaziy bankning Hisob-kitoblar markazida vakillik hisobvarag‘iga ega bo‘lgan banklar va moliyaviy institutlar hisoblanadi.

Markaziy bankning Hisob-kitoblar markazi (keyingi o‘rinlarda — MB HKM) — bu O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki Toshkent shahar Bosh boshqarmasining Hisob, hisobot va hisob-kitoblar boshqarmasi bo‘limi bo‘lib, uning vazifasiga tijorat banklarining bosh ofislariga vakillik hisobvaraqlarini ochish va xizmat ko‘rsatish hamda ular o‘rtasida elektron to‘lovlarning uzluksizligini ta‘minlash kiradi.

Markaziy bankning Axborotlashtirish Bosh markazi (keyingi o‘rinlarda — ABM) — amaldagi qonunchilik hamda ABM va banklar o‘rtasidagi shartnomalarga muvofiq banklararo to‘lov tizimining texnik, dasturiy va ekspluatatsion xizmatlarini ta‘minlaydigan markaz.

Banklararo to‘lov tizimining ishtirokchilari va foydalanuvchilarining huquq va majburiyatlari banklarning vakillik hisobvaraqlarini ochish va xizmat ko‘rsatish uchun foydalanuvchi banklarning MB HKM bilan, banklararo to‘lov tizimi orqali elektron to‘lovlar o‘tkazish uchun esa — ABM bilan tuzilgan ikki tomonlama shartnoma asosida tartibga solinadi.

Банковская телекоммуникационная сеть

Elektron to'lovlar banklardan faqatgina vakillik hisobvaraqlaridagi mablag'lar qoldig'i doirasida amalga oshiriladi, agarda MB HKM va bank o'rtasidagi shartnomada boshqa holat kelishilmagan bo'lsa.

Soat 9-00 dan 16-00 gacha — banklararo hisob-kitoblar bo'yicha elektron to'lov hujjatlar (keyingi o'rinlarda — ETH)ni uzatish - qabul qilish - nazorat qilish vaqti.

1) Banklar mazkur davrning har qanday vaqtida MB HKMga ETHlarni uzatishlari mumkin.

2) Jo'natishga mo'ljallangan ETH nazoratdan o'tadi, bankning elektron raqamli imzosi bilan tasdiqlanadi, shifrlanadi va bank telekommunikatsiya tarmog'i bo'yicha MB HKMga bundan keyingi qayta ishlashlar uchun uzatiladi.

Coat 17-00 gacha Respublika byudjeti hamda jamg'arib boriladigan pensiya tizimining tegishli hisobvaraqlariga mablag'larni o'tkazish bo'yicha ETHlarni uzatish amalga oshiriladi. Bunda soat 16-30 gacha tijorat banklari o'rtasidagi, soat 17-00 gacha esa — tijorat banklaridan Markaziy bank hamda Xalq bankiga, shuningdek Markaziy bankdan yuborilgan ETHlarni qayta ishlaniishi yakunlanadi.

Soat 17-00 dan ABM banklarga kunning yakunlanishi va yaroqsiz (brak) deb topilgan ETHlar to‘g‘risida (tashabbuskor bank va benefitsiar bank bo‘yicha) xabarnoma jo‘natadi.

Shundan keyin ABMda “Kunning yakunlanishi” bosqichi amalga oshiriladi. MB HKMda quyidagilar “Kunning yakunlanishi” bosqichini bajarilishining shartlari hisoblanadi:

banklardan ETHni qabul qilish vaqtining tugashi;

MB HKMga uzatilgan barcha ETH qayta ishlangan va banklarning tegishli vakillik hisobvaraqlarida aks ettirilgan bo‘lishi kerak.

Banklarda “Kunning yakunlanishi” bosqichining vaqti bankning ichki to‘lov tizimi qoidalariga muvofiq mustaqil ravishda belgilanadi.

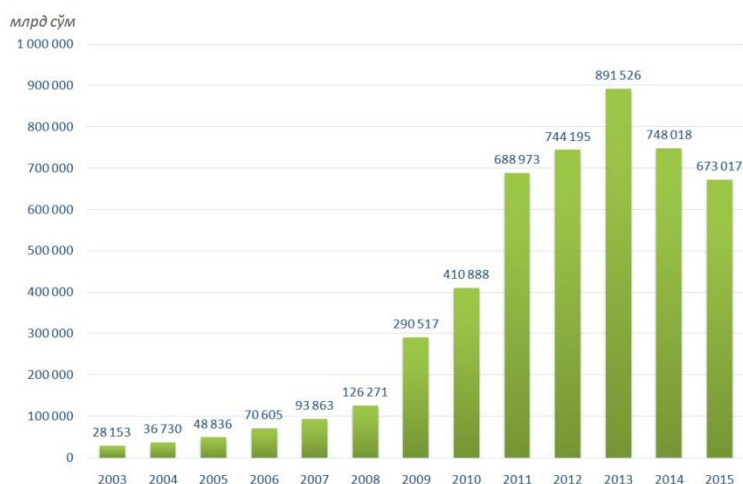
O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki pul-kreditni boshqarish xususiyat (parametr)laridan kelib chiqqan holda, banklararo ETHlarining o‘tkazish vaqtini to‘lov tizimi masalalarini nazorat qiluvchi rais o‘rinbosarining yozma farmoyishiga asosan uzaytirishi mumkin. Bu haqda tizim qatnashchilari va foydalanuvchilari ETHga ishlov berish vaqtining tugashiga bir soat qolguniga qadar kechiktirilmasdan xabardor qilinadi.

Марказий банкнинг банклараро тўлов тизими орқали амалга оширилган транзакциялар сони

Марказий банкнинг банкларaro тўлов тизими
орқали амалга оширилган транзакциялар суммаси

Muhokama savollari

Bank to'lov tizimlari

SWIFT xalqaro to'lov tizimi

O'zbekiston Respublikasi Bank to'lov tizimlari

Ma'ruza 10. CyberPlat to'lov tizimi. To'lovlarni amalga oshirish, to'lov metodi, texnologiyalar.

Cyber Plat to'lov tizimiga ulanish

Sizning Internet-magaziningiz vitrinaga ma'lumotlar kiritish va dizayni o'z ixtiyoringizda. CyberPlat® tizimiga ulanish uchun esa magaziningizga ["Magazin - raschetov"](#) dasturiy ta'minotini o'rnatishingiz lozim.

Haridorlarning to'lovlarini Magazinga yuridik shaxs sifatida ikki usulda amalga oshirish mumkin:

Magazinga hizmat ko'rsatuvchi bankga kelgusida o'tkazish sharti bilan «Platina» bankining **tranzit hisob raqamiga**

Magazinning «Platina» bankida ochilgan **hisob raqamiga**

Magazin tanlagan variant va savdo shartlariga qarab registratsiya qilinayotganda tayyorlanadigan xujjatlar tartibi o'zgaradi. Bankdagi hisob raqamdan foydalanilgan holda CyberPlat® tizimida xizmat ko'rsatish haqidagi shartnoma imzolanayotgandagi ta'sis xujjatlari paketi taqdim etilmaydi. Platina bankida hisob raqam ochish bank qoidalari va MB yo'riqnomalari asosida amalga oshiriladi. Quyida Magazinni tranzit hisob raqamdan foydalanadigan variant bilan registratsiya qilish tartibi keltirilmoqda.

[Registratsiya formasini](#) to'ldirish

Tizim menedjerlaridan elektron pochta orqali registratsion ma'lumotlar bilan to'ldirigan quyidagi xujjatlar matnini olish:

Yuridik shaxsga CyberPlat® tizimida elektron magazin sifatida hisob-kitob xizmatini ko'rsatish bo'yicha shartnoma.;

Elektron xujjat aylanishdan foydalanish va elektron raqamli imzoni (ERI) tan olish haqida kelishuv;

Tashkilot o'z elektron magazinida sotadigan mahsulot va xizmat turlar (nomenklatura).

CyberPlat® tizimida kafolat summasi miqdorini hisoblash uchun kafolat stavkalari foyizlari jadvali № 1.

CyberPlat® tizimida BANKning xizmat haki stavkalari foyizlari jadvali № 2. (V2S)

CyberPlat® tizimida elektron magazinga xizmat ko'rsatish tariflari (V2S)

CyberPlat® tizimida tashkilotning elektron magaziga xizmat ko'rsatish bo'yicha shartnoma imzolanayotganida yuridik shaxs Bank [xujjatlar paketi](#) taqdim etadi.

ma'lumot yuborilgan sanadan boshlab 30 kun ichida [«CYBERPLAT» ofisiga](#) kelishi yoki pochta orqali jo'natishi lozim. Agar mijoz biror sababga ko'ra o'zi tomonidan imzolangan shartnoma bilan kompaniya ofisiga kela olmasa u «CYBERPLAT» kompaniyasi menejeri bilan bog'lanib yangi shartnoma olishi kerak.

Imzolanib muxr bilan tasdiqlangan 2chi punktda ko'rsatilgan xujjatlar hamda ta'sis xujjatlarini taqdim etish.

Bank tomonidan tasdiqlangan xujjatlarni olish.

Bankdan "Magazin-raschetov" dasturiy ta'minotini olish uchun texnik mutaxassislarning elektron adreseni olish.

Olingan dasturiy ta'minotni installyatsiya qilinganidan, klyuchlarni generatsiya qilinganidan va sinovdan (testdan) o'tganidan so'ng "elektron magazinni CyberPlat® tizimiga ulanishi bo'yicha bajarilgan ishlar haqida dalolatnoma" va "Elektron raqamli imzo uchun ochiq kaliti berilgani haqida dalolatnoma" tuziladi.

CyberPlat® tizimiga ulanishning bunday tartibi Sizga quyidagilarni ta'minlaydi:

to'liq konfidensiallikni

hisob raqamlarni boshqarishga sanksiyalanmagan ruhsat (dostup)dan ishonchli ximoya

CyberPlat® tizimidagi amallarni (operatsiya) yuridik asoslanishi

Natijada Sizning Magaziningizni Bankda hisob raqam ochiladi va CyberPlat® tizimi bilan hamkorlikda ishlovchi dasturiy ta'minot o'ratiladi.

Ma'ruza 11. DUET To'lov tizimi. To'lovlarni amalga oshirish, to'lov metodi, texnologiyalar.

DUET to'lov tizimi

Zaruriy nazariy ma'lumotlar:

Banklararo hisob-kitob kichiktizimi (podsistemi)

Banklararo hisob-kitob kichiktizimi emissiya va ekvayering kartlari turli Ishtirokchilar tomonidan amalga oshirganda kliring habarlarini qabul qilish va qayta ishlashni shakllantirish uchun prednaznachena.

Kliring habarlar tasnifi

Habarlar fayli tashqi hisob-kitob tizimining to'lov xujjatlari turi atributiga qarab xarakterlanadi.

To'lov xujjati turi	Nomi
0	To'lov tranzaksiyalari
1	Kvitansiyalar
2	To'lov haqida habarnoma (kredit/debet)
3	To'lov topshiriqnomasi
4	Administrativ habarlar

Habarlar fayli sertifikatlardan foydalanish qoidalari va mijoz hisob raqmiga ta'sir xarakterini aniqlovchi "Qayta ishlash turi" atributiga qarab xarakterlanadi.

Habarlar qayta ishlash turlari	Xarakteristika
223	Mijoz hisob raqamidan sertifikatlarni tekshirib mablag' yechish
224	Mijoz hisob raqamidan operatsiya amalga oshirilmaydi (provodka vakillik hisob ramaidan)
225	Mijoz hisob raqamidan sertifikatlarni tekshirmay mablag' yechish
226	To'lov topshiriqnomalarni qayta ishlash

Habarlarlash koidalari

Chiquvchi habarlar

Chiquvchi habarlar uchun “Xujjat turi” va “Qayta ishlash turi” atributlari quyidagi qoidalarga ko‘ra beriladi.

Operatsiya	To‘lov xujjati turi	Qayta ishlash turi
21 – Hisob raqam ochmay boshqa bankga o‘tkazish	3	226
31 – Boshqa qatnashchi MK sidan harajat	2	223
33 - Boshqa qatnashchi MK sidan kassir terminalidan naqd pul berish	2	223
71 - Boshqa qatnashchi MK sidan jismoniy shaxs hisob raqamiga mablag‘ ko‘chirish	2	223
73 - Boshqa qatnashchi MK sidan yuridik shaxs hisob raqamiga mablag‘ ko‘chirish	2	223
93 – Magazinda boshqa qatnashchi MK sidan to‘lash	2	223
111 – Bankomatdan boshqa qatnashchi MK sidan naqd pul berish	2	223
113 – Buzilgan (sboy)da boshqa qatnashchi MK sidan naqd pul berish	2	223
116 - Buzilgan (sboy)da boshqa qatnashchi MK sidan pul o‘tkazish	2	223
121 – Boshqa qatnashchiga kirim qilish	2	224

Kiruvchi habarlar

Qatnashchi tizimida kiruvchi habarlarni qayta ishlash natijasida tayyorlanadigan operatsiyalar kodi “Qayta ishlash turi” va “Xujjat turi” atributlariga qarab aniqlanadi.

To‘lov xujjati turi	Qayta ishlash turi	Operatsiya
4	223	94 – Boshqa qatnashida yechish 115 – Debet habarnoma
4	225	94 – Boshqa qatnashchida yechish 115 - Debet habarnoma
5	224	103 - Kredit habarnoma
2	226	115 – Debet AVIZO
3	226	122 – To‘lov topshiriqnomasi

To'lov xujjati turi	Qayta ishlash turi	Operatsiya
		asosidagi o'tkazmani kirim qilish 103 – Kredit AVIZO

O'zaro hisob-kitob qilish asos (prinsip)lari

O'zaro hisob-kitoblar quyidagi sxemalarning biri bilan amalga ishirlash mumkin:

<p>O'zaro hisob-kitobning ierarxik sxemasi</p> <p>Kartochka to'lov tizimini qatnashchilari – bosh banklari o'rtasidagi o'zaro hisob-kitoblarning barchasi hisob-kitob bankida ochilgan vakillik hisob raqamlardan foydalangan holda markazlashgan tarzda, banklarning filiallari o'rtasidagi hisob-kitob esa ularning bosh banki orqali amalga oshiriladi.</p>	
<p>O'zaro hisob-kitobning birpog'onali sxemasi</p> <p>Har bir emitent to'lov topshiriq-nomadan foydalanib har bir ekvayer bilan mustaqil hisob-kitob qiladi ("har biri har biri bilan" sxemasi).</p>	

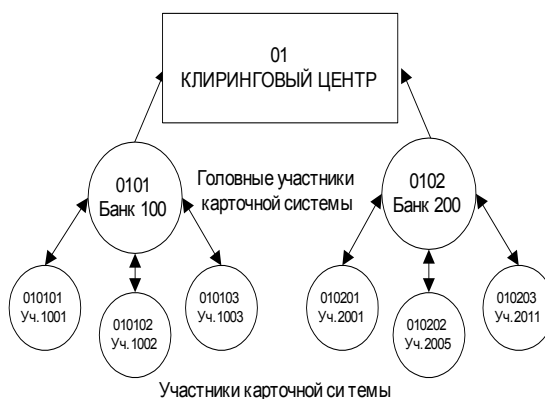
Tizim quyidagi keltirilgan o'zaro hisob-kitob sxemalaridan biridan foydalaniladi.

Hisob-kitob banki orqali hisob-kitob qilish (ierarxik sxema bo'yicha hisob-kitob)

Asosiy tushunchalar

Ierarxik sxema bo'yicha hisob-kitobni tashkil etish.

Oldin qatnashchilarning o'zaro hisob-kitob ierarxik sxemasi tuziladi. O'zaro hisob-kitobning har bir qatnashchisi uchun habarlar jo'natiladigan manzil uchun marshrutizatsiya unikal kodi beriladi. Marshrutizatsiya kodi

o‘zaro hisob-kitob qatnashchisining kodi uning yuqori tashkiloti kodini o‘z ichiga olishi tavsiya etiladi. Misol uchun: kliring markazi kodi - 01, quyi bank kodi 01+xx (0101, 0102, 0103 va h.k), bank filiali kodi bank kodi+yy (010101, 010201, 010301 va h.k). So‘ngra o‘zaro hisob-kitob qatnashchilari va katrochka tizimi qatnashchilarini bag‘lash (privyazka) bajariladi.

Ierarxik sxema bo‘yicha hisob-kitob *quyidagi tartibda amalga oshiriladi:*

Ekvayer bankida qatnashchilar – emitetlar manziliga yuboriladigan habarnoma shaklida tayyorlangan “begona” tranzaksiyalar paketi shakillantiriladi;

Habarnoma o‘zaro hisob-kitob qatnashchisining yuqori tashkilotiga yuborildi;

Qabul qilingan habarnomalar qtnashchining yuqori tashkiloti ma’lumotlar ombori (bazasi)ga kiritiladi va marshrutizatsiya sxemasiga asosan emitentga jo‘natiladi;

Emitent bankida qabulqilingan tranzatsiyalar qayta ishlanadi, bunda tranzaksiyalarning elektron sertifikatleri to‘g‘riligi tekshiriladi, mijoz hisob raqamidan tranzaksiya miqdori yechiladi, emitent ma’lumotlar omboriga 94 “Boshqa qatnashchida yechish” operatsiya yoziladi;

Ekvayer uchun taqdim etilgan tranzaksiya avtorizatsiyadan o‘tganini tasdiqlovchi kvitansiya shakillantiriladi;

Kvitansiya habarnoma ko‘rinishda tayyorlanadi va uni qayta ishlash hamda marshrutizatsiya sxemasiga asosan ekvayer bankiga jo‘natish uchun o‘zaro hisob-kitob qatnashchisining yuqori tashkilotiga yuboriladi; Kliring markazida o‘ratilgan vaqtda banklar (ekvayer va emitentlarning bosh qatnashchilari) o‘rtasida o‘zaro hisob-kitob qilish sessiyasi amalga oshiriladi, natijada tashqi to‘lov tizimiga yuboriladigan to‘lov xujjati shakillanadi. Kliring xujjatlarini shakillantirish faqat tasdiqlangan to‘lov ammallari asosida amalga oshiradi;

Bu xujjatlar bajarilib va ularning o‘tkazilgani haqida ma’lumot olingandan kegin kliring markazida ikkita habarnoma tayyorlanadi: birinchisi ekvayerga, ikkinchisi esa emitentga;

Qabul qilingan habarnomalar qayta ishlanadi, natijada jurnal operatsionnogo dnya ekvayerning amaliyot kuni jurnaliga kreditli avizo, emitenta jurnaliga esa – debetli avizo yoziladi;

Kreditli habarnomani qabul qilinganidan so‘ng ekvayerda to‘lov uchun yuborilgan "begona" tranzaksiyalar “To‘langan” holatini oladi; Debetovli habarnomani qabul qilganidan so‘ng emitentda qabul qilingan avtorlashtirilgan tranzaksiyalar “To‘langan” holatini oladi.

Banklararo hisob-kitob tizimi habarlashuv fayllari

DUET tizimida banklararo hisob-kitob 3- hil rejimda amalga oshirilishi mumkin:

Tashqi tizimlar orqali hisob-kitob;

DUET kliring orqali hisob-kitob;

Bir pog‘onali hisob-kitob.

Tashqi tizimlar orqali hisob-kitobda banklararo hisob-kitobning ikki tur fayllaridan foydalaniladi:

Rossiya Sberbanki hisob-kitob tizimida xujjatlar yuborish uchun foydalaniladigan dbf-fayllari;

Rossiya Sberbanki filiallararo hisob-kitob tizimida elektron xujjataylanishi va elektron to‘lov xujjatlari hamda xizmat-ma’lumot xujjatlari bilan almashinish tizimining transport fayllari. Transport fayllari formati "SBRF3" nom bilan nomlanadi.

DUET kliring va bir pog‘onali hisob-kitoblar uch usul bilan amalga oshirilishi mumkin:

Ma’lumotlarni DUET tizimi formati fayllari ko‘rinishda yuborish;

Ma’lumotlarni DUET tizimi formatida e-mail orqali yuborish;

Ma’lumotlarni Qozog‘istonda qabul qilingan banklararo to‘lov tizimida foydalaniladigan fayl ko‘rinishida yuborish.

DUET tizimining fayl almashinuv formati

Fayl almashinuvning uch turdi mavjud:

Tranzaksiyalar fayli,

To‘lov topshiriqnomasi,

kvitansiyalar,

habarnomalar.

Ma’ruza 12. Plastik kartalar asosida to‘lovlarni tashkillashtirish.

Plastik kartalarning turlari va xususiyatlari

Plastik kartalari — bu turli xil mahsulotlar va xizmatlar uchun to‘lovni amalga oshirishning zamonaviy usuli. Plastik kartalar o‘z egalari uchun keng imkoniyatlarni ochib beradi: xarid uchun to‘lovni amalga

o'shiring va bankomatlardan naqd pulni olish; mehmonxonalaridagi xonalarni band qilish, havo va temir yo'l chiptalarini sotib olish; mablag'larni tezkor tarzda boshqarish va plastik kartalardan foydalanib o'tkaziladigan barcha operatsiyalarni nazorat qilib borish.

«Asia Alliance Bank» ATB plastik kartalari.

Sizning mablag'laringizning ko'p pog'onali himoya tizimi.

Ish xaqi loyihalarini yuritish.

O'zbekiston Respublikasida 3 turdagi BPK muomalaga chiqariladi. Bular: shaxsiy BPK; korporativ BPK; yakka tartibdagi tadbirkorning milliy valyutadagi BPK.

Bank chiqaradigan so'mli kartalarning turlari:

Mehnat haqi plastik kartasi (Individual (alohida kishining) to'lov kartasi) — tashkilot va uning har bir xodimi o'rtasida tuzilgan shartnoma asosida, tashkilot xodimlari tomonidan ochiladi. Bu karta egasi mehnat qilayotgan korxonasidan ish haqi va unga tenglashtirilgan to'lovlar (nafaqa, stipendiya va h.k.) olishi, savdo punktlarida xarid qilgan mollari va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlarni amalga oshirishi, bank g'aznalari POS terminallaridan naqd pul mablag'larini olishi mumkin;

Korporativ karta — yuridik shaxslar va yuridik shaxs bo'lmagan xususiy tadbirkorlar uchun ochiladi, va ularga savdo-servis korxonalarida korxonalar uchun zarur bo'lgan tovarlar xarid qilish hamda ko'rsatilgan xizmatlar uchun naqd pulsiz to'lovlarni amalga oshirishlari imkoniyatini beradi. Uning kunda butun dunyoda plastik kartochkalar orqali to'lov tizimi keng tarqalgan. Ular to'lov vositasi sifatida supermarketlarda, magazinlarda, xizmatlar sohasidagi korxonalarda, uyali aloqa kompaniyalarida, avia va temir yo'l kassalarida, avtomobillarga yoqilg'i quyish shahobchalarida va boshqa joylarda qabul qilinadi. Kartochkalar orqali plastik kartochkalar bo'yicha to'lovlar qabul qiluvchi elektron terminallar bilan jihozlangan istalgan savdo punktida to'lash mumkin.

Plastik kartochkalarining afzalliklari:

hisob-kitoblarning tezkorligi hamda aniqligi;

xavfsizlik;

mablag'larni jamg'arish.

Plastik kartalar yordamida Siz quyidagi amaliyotlarni amalga oshirishingiz mumkin:

Kartochkaga pul mablag'ining butunlay qismini yoki ma'lum bir qismini yuklash;

Pul mablag'larini yopiq qoldiqdan ochiq qoldiqqa o'tkazish (ochiq qoldiqdagi mablag'larini sarflashda parol talab qilinmaydi);

Kartochka parolini o'zgartirish, jumladan, terminal yordamida;
Pul mablag'lari harakati haqida, shu jumladan terminal yordamida ham, ma'lumot olish;

Karta balansi haqida, shu jumladan terminal yordamida ham, ma'lumot olish;

Naqd pul olish.

Plastik kartochkalarining naqd pullarga nisbatan yana bir qo'shimcha afzalligi shundan iboratki, uni yo'qotish mumkin emas. Butun dunyoda plastik kartalarni ishlatishning qulayligi, oddiyliigi va ishonchliligi munosib baholangan. Bank kartalari – bu zamonaviy, qulay va Sizning pulingiz xavfsizligini kafolatlovchi elektron hamyondir.

Plastik kartalar asosida to'lovlarni tashkillashtirish

Korporativ kartalar quyidagi to'lovlarni amalga oshirish uchun mo'ljallangan:

Ish bo'yicha safar (komandirovka) xarajatlari (chiptaga buyurtma berish, mehmonxona, restoran uchun haq to'lash va boshqa xarajatlar);

Qo'shimcha xarajatlar (chiqimlar);

Xo'jalik xarajatlari (umumiy iste'mol va korhona ehtiyojlari uchun zarur tovarlar);

Korxonaning asosiy faoliyati bilan bog'liq xarajatlar (tovarlar sotib olish, ko'rsatilgan xizmatlar uchun haq to'lash, yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitob qilish va h.k.);

Korxonada taqdimoti bilan bog'liq xarajatlar (sovg'alar, magazinlar, restoranlar va h.k.). Korporativ plastik kartalarni chiqarish va ular bo'yicha xizmat ko'rsatish operatsiyalari.

Jismoniy shaxslar uchun xususiy kartalarning afzalliklari:

Savdo va xizmat korxonalarida tovarlar va xizmatlar uchun to'lovlarni vositachilik haqisiz amalga oshirish;

Kommunal xizmatlar, uyali aloqa xizmatlari va elektron to'lovlarni bankomat va infokiosklar orqali amalga oshirish;

Qarindoshlar va boshqa shaxslarga qo'shimcha kartalarni chiqarish.

Debet va kredit tizimlari.

Debet tizimlar

O'zbekistonga plastik kartochkalarining kirib kelish asoslari va zaruriyati

O'zbekiston Respublikasida plastik kartochkalar Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 26 maydagi «VISA» debet va kredit kartochkalarini muomalaga chiqarishni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 268-son Qaroriga muvofiq TIF Milliy banki tomonidan

muomalaga chiqarila boshlandi. Shu tariqa dastavval TIF Milliy banki va Asaka banki o'rtasida yagona plastik kartochkalar tizimi yaratildi.

1996 yilning oxirida Banklar assotsiatsiyasi plastik kartochkalarning milliy tizimi loyihasini BGS Smartcard Systems AG xalqaro kompaniyasining (Avstriya) DUET to'lov tizimi asosida tashkil eta boshladi. BGS Smartcard Systems AG to'lov tizimlarini mikroprotessorli plastik kartochkalar asosida yaratish va joriy etish bilan shug'ullanuvchi xalqaro kompaniya hisoblanadi.

Bank plastik kartochkalarni respublika amaliyotiga kiritishdan maqsad naqd pul mablag'larini va bankdan tash-qari pul aylanmasini qisqartirish, pul muomalasini yuqori saviyada tashkil etish, aholi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bo'sh pul mablag'larini bank depozitlariga jalb etish va xalqaro talablarga mos ravishda bank xizmatlarini aholi, korxonalar va tashkilotlarga taqdim etish hisoblanadi.

Ma'lumki, davlatning monetar siyosatini yuritish va inflyatsiya darajasini ji-lovlashda Markaziy bank oldida turgan murakkab masalalardan biri chakana hisob-kitob jarayonlaridagi naqd pul mablag'larining bank tizimiga yoki moliya sektoriga to'liq (100 foiz) darajada qaytib kelishini ta'minlash hisoblanadi.

O'zbekiston ilk mustaqillikka erishgandan so'ng pul aylanishi tizimida, shu bilan birga to'lov jarayonlarini tashkil qilish va tartibga solish sohasida katta muammolarga duch kelganligini ko'rish mumkin. Shu davrda Markaziy bank tomonidan puxta ishlab chiqilgan monetar siyosat va u tomondan qo'llanilgan monetar instrumentlar ob'ektiv sabablarga ko'ra kutilgan natijani berishi qiyin edi. Bu pul aylanishi tizimining hali yaxshi yo'lga qo'yilmaganligidan, jumladan chakana hisob-kitob jarayonlarining oddiy usullar asosida olib borilishi ushbu darajadagi pul aylanmasining ustidan monitoring olib borish imkoni juda pastligidan dalolat berar edi.

Plastik kartochkalar aynan chakana savdo sohasida tashkil qilinayotgan to'lov jarayonlarining zamonaviy tarzda, qulay va tez amalga oshirilishini ta'minlash bilan birga davlatning monetar siyosati samarasini ro'yobga chiqarish vositasi bo'ldi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Plastik kartochkalar yordamida tashkil qilinayotgan pul aylanmasining holatiga ob'ektiv baho berish va shu bilan birga uning kelajak holatini aniq prognozlashtirish hamda ushbu to'lov vositalari orqali makroiqtisodiy jarayonlarga ta'sir etish holatini kuzatish mumkin.

Jahon amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, bankdan tashqari pul aylanmasini qisqartirishda to'lov kartochkalaridan samarali foydalaniladi va shu orqali pul aylanmasining ustidan monitoring o'rnatishga erishiladi.

redit tizimlar

Kartochkalar bozorining bugungi holati

Bank plastik kartochkalari bozorining rivojlanish tamoyillari shuni ko'rsatmoqdaki, davlat tomonidan qabul qilingan bir qator me'yoriy hujjatlar ushbu to'lov vositasining soni ko'payishi, to'lov aylanmasining hajmi oshishi hamda mazkur tizim infratuzilmasi rivojlanishiga zamin yaratdi. Xususan, Vazirlar Mahkamasining 2004 yil 24 sentyabrdagi «Plastik kartochkalar asosida hisob-kitob qilish tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 445-son Qarori, Prezidentimizning 2006 yil 3 avgustdagi «Plastik kartochkalar asosida naqd pulsiz hisob-kitob tizimini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 433-son, 2010 yil 19 apreldagi «Bank plastik kartochkalaridan foydalan-gan holda hisob-kitob ti-zimini rivojlantirishni rag'batlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi 1325-son, 2010 yil 26 noyabrdagi «2011–2015 yillarda respublika moliya-bank tizimini yanada isloh qilish va barqarorligini oshirish hamda yuqori halqaro reyting ko'rsatkichlariga erishishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi 1438-son qarorlari respublikada plastik kartochkalar asosida naqd pulsiz hisob-kitoblar tizimini yanada rivojlantirish bo'yicha bosqichma-bos-qich chora-tadbirlarni amalga oshirishga huquqiy asos yaratdi. Ana shu huquqiy asos tufayli yurtimizda plastik kartochkalar bozorida yuqori darajadagi siljish kuzatildi: 2004 yil holatiga ularning soni 406 mingta bo'lgan bo'lsa, 2014 yil 1 yanvar holatiga kelib 11 068 mingtani tashkil qildi, ya'ni 27,3 marotaba o'sish kuzatildi. Shuningdek, ushbu kartochkalar asosida amalga oshirilgan tranzaksiyalarning hajmi 2004 yilda 0,1 mlrd so'mni tashkil qilgan bo'lsa, 2014 yil 1 yanvar holatiga 16 307,5 mlrd so'mga yetdi, bu esa tahlil etilayotgan davrda tranzaksiyalarning 163 075 marotaba oshganligidan dalolat beradi.

Kartochkali to'lov tizimlarining infratuzilmasiga kelsak, savdo va hisob-kitob shoxobchalarining terminallar bilan ta'minlanganlik darajasi 2004 yilda 2 782 tani, 2014 yil 1 yanvar holatiga 129 679 tani tashkil qildi (46,6 marotaba oshgan), bankomat va infokioskalarning soni esa tegishli tarzda 151 tadan 1 733 taga yetdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 19 apreldagi PQ-1325-son Qaroriga asosan aholi bilan pullik hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi

quyidagi chakana savdo va xizmat ko'rsatish ob'ektlarida to'lov terminali majburiy o'rnatilishi lozim:

aviatsiya va temir yo'llar pattalarini sotish kassalari;

avtovokzal va avtostansiyalar kassalari;

avtomobillarga yonilg'ich quyish shoxobchalari;

mehmonxonalar;

kredit tashkilotlari (mikro-kredit tashkilotlari, lom-bardlar), sug'urta tashkilotlari va moliya bozorining boshqa sub'ektlari;

turg'un savdo shoxobchalari, shu jumladan, dorixonalar (egallab turgan maydoni o'lchamidan qat'i nazar);

umumiy ovqatlanish ob'ektlari;

uy-joy-kommunal, shuningdek telefon aloqa xizmatlari, shu jumladan, uyali aloqa telefonlari xizmatlari uchun aholidan to'lovlarni qa-bul qilish shoxobchalari;

avtotransport vositalarini vaqtinchalik saqlash joylari;

aloqa bo'limlari;

maishiy xizmat ko'rsatish hamda madaniy-ommaviy va tomosha tadbirlari o'tkaziladigan ob'ektlar;

aholi bilan pullik hisob-kitoblarni amalga oshiruvchi boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlar.

Markaziy bank tomonidan 2012 yil 21 aprelda «O'zkart» banklararo chakana to'lov tizimi faoliyati to'g'risida alohida nizom ishlab chiqildi va bu o'z navbatida, banklararo plastik kartochkalar orqali bo'ladigan har bir to'lovning o'z vaqtida o'tishini, xavfsizligini ta'minlash va mijozlarga yanada qulay sharoit yaratib berishni ta'minladi.

To'lovlarni tashkillashtirish

Mijozlar e'tiborga olishi zarur bo'lgan holatlar

O'zbekiston Respublikasida taqdim etilayotgan kartochkalar shaxsiy, korporativ va yakka tartibdagi tadbirkorlar uchun mo'ljallangandir. Plastik kartochkalar bilan operatsiyalarni amalga oshirishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammo va boshqa barcha masalalar yuzasidan unga xizmat ko'rsatuvchi bankka murojaat qilinadi, shuningdek bank va mijoz o'rtasida yuzaga keladigan nizolar ular o'rtasida bank hisobvarag'ini ochish va yuritish bo'yicha imzolangan shartnoma asosida hal etiladi.

Tijorat banklarining plas-tik kartochkalari ikki xil – «On-line» va «Off-line» rejimida ishlaydi. «Off-line» rejimidagi plastik kartochkalar elektron hamyon vazifasini bajarsa, «On-line» rejimidagilar mijozning

to'g'ridan-to'g'ri bankdagi hisobvarag'iga kirishi va mablag'larni to'siqsiz ishlatishiga imkoniyat yaratadi.

«On-line» rejimida ishlaydigan kartochkalar islohotli hisoblanadi, chunki ular foydalanishda quyidagi bir qator afzalliklarga ega:

kartochkalarga pul mablag'larini tushirish va uni avtorizatsiya qilish zaruriyati yo'q;

kartochkalar orqali amalga oshirilgan moliyaviy operatsiyalar haqida ma'lumotlarni real vaqt ichida SMS yordamida olish mumkin;

«Internet banking», «Mobil banking» va boshqa yangi turdagi xizmatlardan foydalanish imkoniyati mavjud;

plastik kartochkalardagi pullarni elektron pullarga aylantirish va elektron tijoratda pul majburiyatlarining hisob-kitobini amalga oshirishda foydalanish uchun imkoniyatni yuzaga keltiradi.

O'zbekiston Respublikasida plastik kartochkalar Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 26 maydagi "VISA" debet va kredit kartochkalarini muomalaga chiqarishni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 268-son Qaroriga muvofiq TIF Milliy banki tomonidan muomalaga chiqarila boshlandi. Shu tariqa dastavval TIF Milliy banki va Asaka banki o'rtasida yagona plastik kartochkalar tizimi yaratildi.

1996 yilning oxirida Banklar assotsiatsiyasi plastik kartochkalarning milliy tizimi loyihasini BGS Smartcard Systems AG xalqaro kompaniyasining (Avstriya) DUET to'lov tizimi asosida tashkil eta boshladi. BGS Smartcard Systems AG to'lov tizimlarini mikroprotessorli plastik kartochkalar asosida yaratish va joriy etish bilan shug'ullanuvchi xalqaro kompaniya hisoblanadi.

Bank plastik kartochkalarini respublika amaliyotiga kiritishdan maqsad naqd pul mablag'larini va bankdan tashqari pul aylanmasini qisqartirish, pul muomalasini yuqori saviyada tashkil etish, aholi va xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning bo'sh pul mablag'larini bank depozitlariga jalb etish va xalqaro talablarga mos ravishda bank xizmatlarini aholi, korxonalar va tashkilotlarga taqdim etish hisoblanadi.

Ma'lumki, davlatning monetar siyosatini yuritish va inflyatsiya darajasini jilovlashda Markaziy Bank oldida turgan murakkab masalalardan biri chakana hisob-kitob jarayonlaridagi naqd pul mablag'larining bank tizimiga yoki moliya sektoriga to'liq (100 foiz) darajada qaytib kelishini ta'minlash hisoblanadi.

O'zbekiston ilk mustaqillikka erishgandan so'ng pul aylanishi tizimida, shu bilan birga, to'lov jarayonlarini tashkil qilish va tartibga solish sohasida katta muammolarga duch kelganligini ko'rish mumkin.

Shu davrda Markaziy Bank tomonidan puxta ishlab chiqilgan monetar siyosat va u tomondan qo'llanilgan monetar instrumentlar ob'ektiv sabablarga ko'ra kutilgan natijani berishi qiyin edi. Bu pul aylanishi tizimining hali yaxshi yo'lga qo'yilmaganligidan, jumladan, chakana hisob-kitob jarayonlarining oddiy usullar asosida olib borilishi ushbu darajadagi pul aylanmasining ustidan monitoring olib borish imkoni juda pastligidan dalolat berar edi.

Plastik kartochkalar aynan chakana savdo sohasida tashkil qilinayotgan to'lov jarayonlarining zamonaviy tarzda, qulay va tez amalga oshirilishini ta'minlash bilan birga davlatning monetar siyosati samarasini ro'yobga chiqarish vositasi bo'ldi, desak, mubolag'a emas. Plastik kartochkalar yordamida tashkil qilinayotgan pul aylanmasining holatiga ob'ektiv baho berish va shu bilan birga uning kelajak holatini aniq prog-nozlashtirish hamda ushbu to'lov vositalari orqali makroiqtisodiy jarayonlarga ta'sir etish holatini kuzatish mumkin. Jahon amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, bankdan tashqari pul aylanmasini qisqartirishda to'lov kartochkalaridan samarali foydalaniladi va shu orqali pul aylanmasining ustidan monitoring o'rnatishga erishiladi.

Muhokama savollari

Debet tizimlar

Kredit tizimlar

To'lovlarni tashkillashtirish

Plastik kartalarning turlari va xususiyatlari

Plastik kartalar asosida to'lovlarni tashkillashtirish

GLOSSARIY

Elektron hukumat — davlat organlarining jismoniy va yuridik shaxslarga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo‘llash yo‘li bilan davlat xizmatlari ko‘rsatishga doir faoliyatini, shuningdek idoralararo elektron hamkorlik qilishni ta‘minlashga qaratilgan tashkiliy-huquqiy chora-tadbirlar va texnik vositalar tizimi;

o‘lov tashkiloti — to‘lov tizimini identifikatsiya qiluvchi tovar belgisi va (yoki) xizmat ko‘rsatish belgisi huquqlariga egalik qiluvchi va ularning qoidalarini belgilovchi yuridik shaxs;

to‘lov tizimi foydalanuvchilari — elektron to‘lovlarni amalga oshirishda to‘lov tizimi xizmatlaridan foydalanuvchi yuridik yoki jismoniy shaxs;

to‘lov tizimining a‘zolari — mazkur to‘lov tizimi foydalanuvchilariga to‘lov tashkiloti bilan shartnoma asosida elektron to‘lovlarni amalga oshirish xizmatlarini ko‘rsatuvchi yuridik shaxs;

axborotni kriptografik muhofaza qilish vositalari — axborot xavfsizligini ta‘minlash uchun uning kriptografik almashtirilishini amalga oshiruvchi apparat, dasturiy yoki apparat-dasturiy vositalar, shu jumladan:

a) **shifrlash vositalari** — axborot almashtirilishida kriptografik algoritmlarni qo‘llovchi va axborotni qayta ishlash, saqlash va aloqa kanallari orqali uzatishda unga ruxsatsiz kirish (foydalanish)dan muhofaza qilish uchun qo‘llaniladigan apparat, dasturiy va apparat-dasturiy vositalar;

b) **imitohimoyalash vositalari** — axborotni kriptografik o‘zgartirish va yolg‘on axborot bilan bog‘lanishdan muhofazalashni amalga oshiruvchi apparat, dasturiy va apparat-dasturiy vositalar;

v) **elektron raqamli imzo vositalari** — elektron hujjatda elektron raqamli imzo yaratilishini, elektron raqamli imzoning haqiqiyliги tasdiqlanishi, elektron raqamli imzoning ochiq va yopiq kalitlari yaratilishini ta‘minlaydigan barcha texnikaviy va dasturiy vositalar majmui;

g) **kodlash vositalari** — o‘zgartirishning ayrim qismini qo‘lda bajariladigan amallar orqali axborotni kriptografik o‘zgartirish algoritmini amalga oshirishda qo‘llaniladigan vositalar;

d) **kalit hujjatlarni yaratish vositalari va kalit hujjatlari** (kalit axborotlarni tashish turidan qat’i nazar).

Davlat xizmati — ariza beruvchilarning so‘rovlariga ko‘ra amalga oshiriladigan, davlat organlarining vazifalarini bajarish bo‘yicha ular tomonidan ko‘rsatiladigan xizmat. Agar qonun hujjatlariga muvofiq davlat xizmatlari ko‘rsatish funksiyalari boshqa tashkilotlar zimmasiga yuklatilgan bo‘lsa, ular ham davlat xizmatini ko‘rsatishlari mumkin;

So‘rov — ariza beruvchining davlat xizmati ko‘rsatilishi to‘g‘risida davlat organlariga yuboriladigan talabi;

Ariza beruvchi — davlat organiga so‘rov bilan murojaat etgan jismoniy yoki yuridik shaxs;

Idoralararo elektron hamkorlik qilish — davlat organlari o‘rtasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositasida ma’lumotlar almashish;

Elektron hukumatning yagona identifikatorlari — har bir jismoniy va yuridik shaxsga, kadastr va ko‘chmas mulk ob’ektlariga, geografik va boshqa ob’ektlarga beriladigan, ularni elektron hukumatda identifikatsiyalash imkonini beruvchi noyob kodlar;

Elektron davlat xizmatining reglamenti — elektron davlat xizmati ko‘rsatishga doir tartibni va talablarni belgilovchi normativ-huquqiy hujjat;

Elektron davlat xizmati — axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo‘llanilgan holda ko‘rsatiladigan davlat xizmati.

TEST SAVOLLARI

Savollar	Javoblar			
Pulning asosiy vazifasi nimadan iborat?	* Barcha javoblar to'g'ri	Boylik vositasi	To'lov vositasi va dunyo puli	Miqdor o'lchami va ayirboshlash vositasi
Pul o'tkazmalarining qanday turlari bor?	* Barcha javoblar to'g'ri	Kredit kartalar	Elektron to'lovlar va Internet banktng	Naqd pul o'tkazmalari va naqd bo'lmagan pul o'tkazmalar
Konfedensialkni ta'minlash bo'yicha to'lov tizimiga qo'yiladigan talablar	* Barcha javoblar to'g'ri	Oluvchini kimligini anonimligini ta'minlash	Emitentga to'lov va xisob raqamlar xaqidagi ma'lumotni oshkor etmaslik	To'lov xaqidagi ma'lumotlarni 3 – shaxslarga ma'lum bo'lishini oldini olish
To'lov xavfsizligini ta'minlash bo'yicha to'lov tizimiga qo'yiladigan talablar	* Barcha javoblar to'g'ri	To'lovni amalga oshirish vaqtida mablag' to'laligicha yetib borishini ta'minlash, emitent kvitansiyalarini foydalanuvchilar tomonidan	Foydalanuvchi tomonidan emitent ishtirokisiz xam muzozarali xolatlarni xal qilish va xar xil xolatlarga chidamli bo'lishi, uzluksiz ishlashni ta'minlash	To'lovchining xisob raqamidan 3-shaxs tomonidan mablag'ni kesib olishini cheklash, to'lovchi va oluvchi tomonidan 3-shaxs oldida to'lovni amalga oshirgani xaqida litativ tarzda tasdiqlash imkoniyati

		an qalbakil ashtirilishini oldini olishni ta'minlash		
Bank xabarnomasi nima deb ataladi?	* Avizo	To'lov topshiriqnomasi	To'lov talabnomasi	Akkreditivga ariza
Bank to'lovlarini amalga oshirishda qo'llaniladigan xujjatlar	* Barcha javoblar to'g'ri	To'lov topshiriqnomasi, akkreditivga ariza va inkassa topshiriqnomasi	Memorial order, kirim chiqim kassa orderlari	To'lov topshiriqnomasi, to'lov talabnomasi va inkassa topshiriqnomasi
O'zbekiston Respublikasi «Elektron to'lovlar to'g'risida»gi Qonun qachon qabul qilingan?	* 2005 yil 2 noyabr	2003 yil 6 noyabr	2004 yil 5 dekabr	2005 yil 16 fevral
Protssessing markazining vazifalari	* Yuridik va jismoniy shaxs	Yuridik shaxs va tashkilot	Jismoniy shaxs va davlat tashkiloti	Davlat tashkiloti va yuridik shaxs
To'lovni amalga oshirish usuli	* 3 ta	4 ta	5 ta	6 ta

bo'yicha to'lov tizimlari nechta sxema bo'yicha ishlaydi?				
E-pay to'lov tizimi qachon o'z faoliyatini boshlagan?	* 2007 yil iyun	2006 yil aprel	2007 yil noyabr	2007 yil fevral
Bankomat nima?	* Plastik kartochkalariga xizmat ko'rsatuvchi POST terminal	Valyuta ayrboshlovchi qurilma	Plastik kartochkalarini emissiyasini amalga oshiruvchi terminal	Barcha javoblar to'g'ri
Internet banking tizimi	* Internet orqali mijozlarga bank xizmatlarini ko'rsatish tizimi	Internet da ochilgan bank	Bank veb saytni yaratish	Barcha javoblar to'g'ri
RUpay tizimi qachon tashkil etilgan?	* 2002 yil 7 oktabr	2001 yil 7 oktabr	2003 yil 15 noyabr	2000 yil 10 iyul
ASSIST tizimi qachon tashkil etilgan?	* 1999 yil aprel	1999 yil yanvar	2000 yil aprel	2000 yil fevral
ASSIST tizimida qanday kredit kartochkalari dan foydalanish mumkin?	* Barcha javoblar to'g'ri	Diners Club, Master Card	7CB, American Express	Visa, Euro Card
Web money tizimida bitta kompyuterda	* cheksiz	5 ta	10 ta	1 ta

nechta xisob raqam ochish mumkin ?				
Web money tizimida ochilgan koshilyoklar nechta raqamdan iborat bo'ladi?	* 12 ta	20 ta	10 ta	16 ta
O'zbekistonda Web money tizimi xafvsizligi va ishonchliligini ta'minlashga kafolat beruvchi tashkilotning nomi	* OOO «Oltin garant»	OOR VMR	Amstar Holdings Limited, S, A.	OOO «Garantiynoe agentstvo»
Web money tizimi ning egasi va administratori xisoblangan tashkilot nomi	* CERMEX GROUP LLC	VM sentr	IMTB	BMP
Web money tizimining klient dasturi nima deb nomlanadi?	* WM keeper	WM Klient	WM Site	WM Server
Web money tizimini dasturiy ta'minoti ni yaratish va ishla shini texnik tomondan	* ZAO «Вычислительные силы»	OOO «Oltin garant»	CERMEX GROUP LLC	Amstar Holdings Limited, S, A.

ta'minlash vaziri fasini olib boruvchi tashkilot nomi?				
Elektron to'lov deganda nima tushuniladi?	* Texnika vositalaridan, axborot texnologiyalaridan va axborot tizimlaridan xizmatlardan foydalangan holda elektron to'lov hujjatlari vositasida naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshirish elektron to'lovidir.	Elektron pochta xizmati	Kompyuter tarmog'i dan foydalangan avtomatlashtirilgan aloqa	Mijoz-bank, internet-bank, elektron pul va plastik kartadan foydalanish
To'lov tizimining turlari	* Barcha javoblar to'g'ri	Bankning ichki to'lov tizimi	Chakana to'lovlar tizimi	Banklararo to'lov tizimi
To'lov tizimining qoidalari nimalardan iborat?	* Barcha javoblar to'g'ri	Elektron to'lovlarni amalga oshirish tartibi	Axborot xavfsizligi va muhofazasini ta'minlash tartibi; to'lov	To'lov tizimi a'zolarining to'lov tizimiga a'zo bo'lishi va a'zolikdan chiqishi tartibi

		va shartlari, shu jumladan elektron to'lov hujjati rekvizitlarining tarkibi va formati bo'yicha talablar	tizimining sub'ektlari o'rtasidagi nizolarni hal etish tartibi	
Elektron to'lov tizimida qanday ximoya mexanizmi qo'llaniladi?	*Plastik kartaga o'rnatilgan PIN kodlar	Plastik kartalarga o'rnatilgan mikrochiplar	Plastik kartaga o'rnatilgan shaxsiy kodlar	Plastik kartaga o'rnatilgan maxsus qo'shimcha belgilar
Elektron to'lov tizimida axborot xavfsizligini ta'minlashda qanday kamchiliklar mavjud?	*Mijozning jamg'armasi haqidagi ma'lumotdan bank xodimining xabar topishi	Bankda qolgan jamg'arma haqida bank xodimining xabar topishi	Plastik kartani yo'qotib qo'yish ehtimoli mavjud	Plastik karta kodini tez orada yoddan chiqarib qo'yilishi
Plastik kartada qanday ma'lumotlar mavjud?	*Foydalanuvchining kod raqami, imzosi, bank raqami,	Mikrochip, familiya, ismi, sharifi, PIN	Foydalanuvchining ismi sharifi, pul miqdori, bank rekviziti	Bank raqami, foydalanuvchining imzosi, mikrochip, pul miqdori

	jamg'arma miqdori	kodi		
Mikrosxemali kartalarni ko'rsatkichlari bo'yicha qanday turlarga klassifikatsiyalash mumkin?	*Hisob kartasi, xotirali karta, mikroprotsektorli karta, mikrochipli karta, kontaktli o'qitish kartasi, induksion o'qitish kartasi	Hisob kartasi, mikroprotsektorli karta, mikrochipli karta, plastik karta	Mikroprotsektorli karta, mikrochipli karta, PIN kodli karta, elektron imzoli karta	PIN kodli karta, mikrochipli karta, mikroprotsektorli karta, elektron imzoli karta, kontaktli o'qitish kartasi
Xotirali plastik kartalardan foydalanish tamoyillari nimalardan iborat?	*Xotira 32 baytdan 16 kilobaytgacha, xotiraga ma'lumotni bir necha bor yozib o'chirish mumkin	Xotiraga ma'lumotlarni faqat bir marta yozish mumkin	Xotiraga yozilgan ma'lumotlarga o'zgartirish kiritish mumkin emas	Xotiraga cheksiz miqdordagi ma'lumotlarni kiritish mumkin
Mijoz necha turdagi PIN kodga ega bo'lishi mumkin va ular qanday?	*PIN kodi ikki turga bo'linadi: bank tomonidan berilgan va mustaqil ravishda tanlangan	PIN kodi faqat bank tomonidan beriladi va faqat bir turga ega	PIN kodi foydalanuvchi tomonidan tanlanadi va o'zgartirib turiladi	PIN bir necha turga ega bo'lib bank tomonidan belgilanadi
POS terminalining ishlash tamoyilini	*POS-terminali smart-karta va magnet	POS-terminali to'lov tizimida	POS-terminali xarid etilgan mahsulot	POS-terminali to'lovni amalga oshirishda xavfsizlikni

ko'rsating?	tasmali plastik karta yordamida moliyaviy hisob kitobni amalga oshiradi	n foydalanib xoridorning plastik kartasi yordamida haq to'laydi	uchun elektron to'lovni plastik karta yordamida amalga oshiradi	ta'minlaydi
Bankomatning vazifasi va uning xavfsizligini ta'minlash choralari qaysilar?	*Naqd pul olish uchun mo'ljallangan qurilma, qo'riqlanadigan binolar da saqlanadi	Pul kupyuralarini naqd olishga rejalash tirilgan, temir quti og'irligi 1 tona	Bankomat o'lchami 1,5-1.8 m., kengligi 1 m, og'irligi 1 ton na, 1 m. yerga chuqur joylashtiriladi	Maxsus qo'riqchilar qo'yiladi, video kamera o'rnatiladi
To'lov tizimining texnik vositalariga nimalar kiradi va ularning vazifasi?	*To'lov smart kartasi, o'qitish qurilmasi, bank-emitent, bank-ekvayer serveri, aloqa kanali	Kristalli maxsus protsess orli kartalar, kassa apparati, smart karta, protsess or markazi	Avtomatlash tirilgan ish joyi, plastik karta, ekvayer va emitent stansiyalari	Smart karta, o'qitish qurilmasi, shaxsiy kompyuter, aloqa kanali
Plastik kartani yo'qotganda nima qilish kerak?	*Plastik karta ishlab chiqargan bankga murojaat etiladi	Ichki ishlar idorasiga murojaat etiladi	Plastik karta bilan muloqot etuvchi tashkilotga murojaat	Hech kimga murojaat qilmaydi

			etiladi	
Bankning kredit yoki debit kartalari yordamida xisob raqamini to'ldirish usullarini ko'rsating.	*Bevosita yoki pul o'tkazish orqali xisob raqamini to'ldirish mumkin	Bevosita yoki o'zga shaxs tomonidan pul o'tkazish orqali xisob raqamini to'ldirish mumkin	Faqat o'zi yoki o'zga shaxs tomonidan pul o'tkazish orqali xisob raqamini to'ldirish mumkin	Xisob raqamini to'ldirish uchun bank tomonidan maxsus ruxsat olish zarur
Debet tushunchasi nimani ifodalaydi?	*Bankga qo'yilgan jamg'ardan foydalanish.	Bankdagi ma'lum muddatga foiz hisobida qarz olish.	Bankdan foizsiz qarz olish.	Bankdagi tashkilot jamgarmasidan foydalanish
Kredit tushunchasi nimani ifodalaydi?	*Bankdan foiz hisobida qarz olish.	Bankdagi foizsiz qarz olish.	Bank ixtiyoridagi jamg'ardan foydalanish.	Tashkilotning bankdagi jamgarmasidan foydalanish.
Plastik karta nima uchun ishlatiladi?	*Pul o'tkazish vositasi sifatida.	Jamg'armani saqlash vositasi sifatida.	To'lov vositasi sifatida.	Tulovda ishonch bildiruvchi vosita sifatida
Bankomatdan nima maqsadda foydalaniladi?	*Naqd pul miqdorini olish vositasi	Pulni konvertatsiya qiluvchi	To'lovni amalga oshirish vositasi	Jamgarmani saklovchi kurilma sifatida

	sifatida.	vosita sifatida.	sifatida.	
Plastik kartaning standart o'lchami.	*85,6*53.9*0,76mm.	87,5*60,6*1,02 mm.	88,8*45,9*0,90mm.	90,3*50,1*0,85 mm.
To'lov tizimda aktivlik deganda nimani tushunasiz	*To'lov tizimi ning ishlashi xaqi da turli manbalar dan olingan ma'lu motlarni baholash	To'lov tizimi orqali to'lovni qisqa muddat da amalga oshirish	Elektron tarzda to'lovni amalga oshiganligi xaqidagi ma'lumot	Xoridor va mahsu lot yetkazuvchining qisqa muddatda kelishuvini rasmiylashtirish
Maxsus dasturiy ta'minotdan to'lov jarayonida foydalanish	*WEB Money Keeper	Pay Cash	Pay Net	POS Terminal
Autentifikatsiya nima	*Sotuvchi va xori dor kelishuvida to monlardan ishti rok etuvchilar kim ligi ga ishonch xosil qilish	Plastik karta ishlab chiqarg an banknin g rekvizitl ari	Sotuvchi va xoridorning savdo-sotiq bo'yicha kelishuvi	Elektron savdo kelishuvining rasmiylashtirish jarayoni
To'lovni amalga oshirishdagi tezlik deganda nimani tushunasiz	*Xoridor tomoni dan tovar uchun hisob-kitobda va magazin	Xoridor ning xarid etilgan mahsul ot uchun	Xarid qilingan mahsulot va xizmat uchun bankdan o'z vaqtida pul	Xoridor tomonidan plastik karta yordamida xarid etilgan mahsulot uchun pul to'lashi

	tomonidan pulni qabul qilishda kechikish bor yoki yo'qligi	tezda naqd pul to'lashi	o'tkazishi	
Pulni qaytarish deganda nimani tushunasiz	*Xoridorning kelishuvdagi n voz kechishi yuz berganda pulni qaytarishda to'lov tizimining imkoniyatlari	Savdo kelishuvining biron bir tomondan buzilishi natijasi da to'lov pulni qaytarish miqdori	Xoridorning kelishuv bitimini biron tomonlama buzganligi uchun chegirmali to'lovni qaytarib olishi	Xoridorning yoki mahsulot yetkazib beruvchining kelishuv shartlari bajarilma ganda jarima to'lovi ni amalga oshirishi
To'lov jarayonidagi sarf xarajat nimadan iborat	*Tizimda ishtirok etish bilan bog'liq sarf xarajat miqdori	Ro'yxatga olish narxi, abonent to'lovlari	Bank xizmati to'lovlari, ro'yxatga olish to'lovi, kelishuvni amalga oshirish uchun to'lovlar	Mahsulotni manzilga yetkazish to'lovlari, ro'yxatga olish to'lovlari
SET protokollari asosida ishlaydigan to'lov tizimi	* Plastik kartalar asosidagi tizimlar	Smart kartlar asosidagi tizimlar	Raqamli pullar	Aloqa seansi protokollari
Aloqa seansi protokoli	* SSL	SET	IP/TCP	DHCP
SET	*	Mercha	Payment	Certificate

protokolining asosiy elementlari	Cardholder Wallet	Merchant server	Gateway	Authority
Ximoyalangan to'lovlarni o'tkazish imkoniyatini beruvchi SET elementi	* Cardholder Wallet	Merchant server	Payment Gateway	Certificate Authority
To'lov kartalarini avtorizatsiya va qayta ishlash imkoniyatini beruvchi SET elementi	* Merchant server	Payment Gateway	Certificate Authority	Cardholder Wallet
Kredit kartalar asosida ishlovchi to'lov tizimlari	* CuberPlat, ASSIST, WebPlus, Instant	CuberPlat, ASSIST, WebMoney	WebPlus, Instant, WebMoney	ASSIST, WebPlus, Instant, PayCash
Elektron naqd pullar asosida ishlaydigan to'lov tizimlari	* PayCash, WebMoney, DigiCash	CuberPlat, ASSIST, WebMoney	CuberPlat, ASSIST, WebPlus, Instant	ASSIST, WebPlus, Instant, PayCash
Debet sxemalar asosida ishlaydigan to'lov tizimlari	* NetCash, NetChex, NetBill	CuberPlat, ASSIST, WebPlus, Instant	CuberPlat, ASSIST, WebMoney	PayCash, WebMoney, DigiCash
«Avtobank»ning «Domashniy	* Internetga ulangan	Internetga	Internetga ulangan IBM	Internetga ulangan IBM kompyuter;

<p>bank» Internet banking tizimida ishlash uchun zarur manbalar</p>	<p>IBM kompyuter; Microsoft Internet Expolorer 5; «Avtobank » tomanidan beriladigan xotiraning kalitli elementi va adapter; «Avtobank »da xisobraqam ochish</p>	<p>ulangan IBM kompyu ter; Microso ft Internet Expolor er 4; «Avtob ank»da xisobra qam ochish</p>	<p>kompyuter; Opera; «Avtobank» tomanidan beriladigan xotiraning kalitli elementi va adapter; «Avtobank» da xisobraqam ochish</p>	<p>Opera; «Avtobank»da xisobraqam ochish</p>
<p>To'lov tizimining sub'ektlari kimlar?</p>	<p>* To'lov tizimi ning a'zolari va to'lov tizimidan foydalanuv chilar</p>	<p>Banklar</p>	<p>Bank va tadbirkorlar</p>	<p>Faqat yuridik shaxslar</p>
<p>To'lov tizimi a'zolarining huquq va majburiyatlari nimalardan iborat?</p>	<p>* to'lov tizimidan foydalanuv chining hisobvarag' iga tushadigan pul mablag'lari ni qabul qilishi va hisobga kiritishi, uning</p>	<p>to'lov tizimini ng qoidalar i bilan belgilan gan axborot ni muhofa za qilish tartibiga rioya etishi;</p>	<p>to'lov tizimining qoidalari bilan belgilangan axborotni muhofaza qilish tartibiga rioya etishi; to'lov tizimidan foydalanuv chining</p>	<p>Hech qanday majburiyat olmagan, faqat huquqga ega</p>

	<p>tegishli summalarni o'tkazish to'g'risidag i topshiriqlar ini bajarishi; o'zi ning aybi bilan noto'g'ri amalga oshirilgan opera siyalarni tiklashi yoki tuzatishi; to'lov tizimidan foydalanuvchi ga uning hisobvarag'i ga oid axborotni shartno mada belgilangan muddatlard a qog'oz dagi yoki elektron shaklda taqdim etishi; pul mablag'lari oluvchinin</p>	<p>elektron to'lov vositala rining va identifikatsiya ma'lumotlarini ng saqlanishini ta'minlashi; to'lov tizimini ng a'zosiga elektron to'lov vositalari yoki identifikatsiya ma'lumotlari yo'qolg anligi to'g'risida shartno mada belgilangan muddatlar arda xabar qilishi shart.</p>	<p>hisobvarag'i ga tushadigan pul mablag'larini qabul qilishi va hisobga kiritishi, uning tegishli summalarni o'tkazish to'g'risidagi topshiriqlarini bajarishi; elektron to'lov vositalarinin g va identifikatsiya ma'lumotlarining saqlanishini ta'minlashi; to'lov tizimining a'zosiga elektron to'lov vositalari yoki identifikatsiya ma'lumotlarini yo'qolganligini to'g'risida</p>	
--	---	--	--	--

	g – to‘lov tizimidan foydalanuvchining hisobvarag‘iga tushganligini to‘lovchining - to‘lov tizimidan foydalanuvchining so‘rovi bo‘yicha qog‘ozdagi yoki elektron shaklida tasdiqlashi shart.		shartnomada belgilangan muddatlarda xabar qilishi shart.	
To‘lov tizimidan foydalanuvchilarning huquq va majburiyatlari nimalardan iborat?	* to‘lov tizimining qoidalarini bilan belgilangan axborotni muhofaza qilish tartibiga rioya etishi; elektron to‘lov vositalarini va identifikatsiya	to‘lov tizimini ng qoidalar i bilan belgilangan axborotni muhofaza qilish tartibiga rioya etishi; to‘lov tizimida n	to‘lov tizimidan foydalanuvchining hisobvarag‘iga tushadigan pul mablag‘larini qabul qilishi va hisobga kiritishi, uning tegishli summalarini o‘tkazish	Hech qanday majburiyat olinmagan, faqat huquqga ega

	<p>ma'lumotlarning saqlanishini ta'minlashi; to'lov tizimining a'zosiga elektron to'lov vositalari yoki identifikatsiya ma'lumotlari yo'qolganligi to'g'risida shartnomada belgilangan muddatlarda xabar qilishi shart.</p>	<p>foydalanuvchining hisob varag'iga tushadigan pul mablag'larini qabul qilishi va hisobga kiritishi, uning tegishli summalarni o'tkazish to'g'risidagi topshiriqlarini bajariishi; elektron to'lov vositalarining va identifikatsiya ma'lumotlarning saqlanishini</p>	<p>to'g'risidagi topshiriqlarini bajarishi; elektron to'lov vositalarining va identifikatsiya ma'lumotlarning saqlanishini ta'minlashi; to'lov tizimining a'zosiga elektron to'lov vositalari yoki identifikatsiya ma'lumotlari yo'qolganligi to'g'risida shartnomada belgilangan muddatlarda xabar qilishi shart.</p>	
--	---	--	--	--

		<p>i ta'minla shi; to'lov tizimi ning a'zosiga elek tron to'lov vosita lari yoki identifi katsiya ma'lum ot lari yo'qolg anligi to'g'risi da shartno mada belgilan gan muddatl arda xabar qilishi shart.</p>		
<p>SSL protokolining asosiy maqsadi</p>	<p>*o'zaro xarakatdagi 2 ta ilova uchun ishonchlili kni ta'minlash darajasi</p>	<p>yuqori darajad agi turli protoko l larni inkapsu lya siyasi uchun ishladil</p>	<p>Ximoya vazifasini bajaradi</p>	<p>Serverni boshqaradi</p>

		adi		
SSL Record Layer darajani nima uchun ishlatiladi?	*yuqori darajadagi turli protokollarni inkapsulyasiyasi uchun ishlatiladi	Ximoya vazifasini bajaradi	Serverni boshqaradi	O'zaro munosabatni ta'minlaydi
SSL protokoli qaysi kompaniya tomonidan tashkil etilgan?	*Netscape Communications Corporation	Microsoft	GTE	IBM
SSL protokoli ximoya uchun qaysi algoritmdan foydalaniladi?	*RSA	Sezar	Sezar, Des	RSA, Des
Intelit to'lov tizimida qo'llaniladigan ximoya variantlari	*avtorizatsiya jarayonida e-mailni aniqlash; pinkod yoki karta nomeri orqali aniqlash; IP adres bo'yicha aniqlash.	pinkod yoki karta nomeri orqali aniqlash; IP adres bo'yicha aniqlash.	avtorizatsiya jarayonida e-mailni aniqlash; pinkod yoki karta nomeri orqali aniqlash;	To'lovchining IP kodini aniqlash
Intelitda mijozlar xafvsizligini ta'minlash maqsadida	*SSL	SET	SSL, SET	DHCP

qaysi protokoldan foydalaniladi?				
ASSIST tizimining dasturiy moduli tarkibiga kiruvchi fromshop dasturining vazifasi	*Imzolanmagan ofertani qabul qilish	Xisobni xosil qilish	Chekni qabul qilish	Chek bo'yicha to'lovni amalga oshirish
ASSIST tizimining dasturiy moduli tarkibiga kiruvchi getcheck dasturining vazifasi	*Xisobni xosil qilish	Imzolanmagan ofertani qabul qilish	Chek bo'yicha to'lovni amalga oshirish	Chekni qabul qilish
ASSIST tizimining dasturiy moduli tarkibiga kiruvchi t_p dasturining vazifasi	*Chekni qabul qilish	Imzolanmagan ofertani qabul qilish	Chek bo'yicha to'lovni amalga oshirish	Xisobni xosil qilish
ASSIST tizimining dasturiy moduli tarkibiga kiruvchi m_f dasturining vazifasi	*Chek bo'yicha to'lovni amalga oshirish	Imzolanmagan ofertani qabul qilish	Chekni qabul qilish	Xisobni xosil qilish
ASSIST tizimining	*To'lovlar xaqidagi	Imzolanmagan	Chekni qabul qilish	Xisobni xosil qilish

dasturiy moduli tarkibiga kiruvchi apayrequest dasturining vazifasi	ma'lumotni beradi	ofertani qabul qilish		
ASSIST tizimining dasturiy moduli tarkibiga kiruvchi accountinfo dasturining vazifasi	*Aniq to'lov xaqidagi ma'lumotni beradi	To'lovl ar xaqidag i ma'lum otni beradi	Imzolanmag an ofertani qabul qilish	Chekni qabul qilish
WebMoney Transfer tizimida ixtiyoriy foydalanuvchi uchun yuboriladigan http so'rovning ko'rinishi	* http://w3s.webmoney.ru/asp/invoice.asp?SL=LoginOfStores&SP=PurseOfStores&CL=LoginOfCust&IN=OrderID&D=Desc&AD=InvAdress&A=Amount&E=Experation&P=Period&RN=RecuestN&SS=SignStr	http://w3s.webmoney.ru/asp/invoice.asp?SL=LoginOfStores&SP=PurseOfStores&CL=LoginOfCust&IN=OrderID&D=Desc&AD=InvAdress&A=Amount&E=Experation&P=Period&RN=RecuestN	http://w3s.webmoney.ru/asp/invoice.asp?SL=LoginOfStores&SP=PurseOfStores&CL=LoginOfCust&IN=OrderID&D=Desc&AD=InvAdress&A=Amount&E=Experation&P=Period&RN=RecuestN	http://w3s.webmoney.ru/asp/invoice.asp?SL=LoginOfStores&SP=PurseOfStores&AD=InvAdress&A=Amount&E=Experation&P=Period&RN=RecuestN

		E=Expe ration& P=Perio d& RN=Re cuestN		
1 ta WebMoney koshelekdan 2-koshelekka mablag‘ o‘tkazish uchun amalga oshiriladigan http so‘rovning ko‘rinishi	*http:// w3s.webm oney.ru/asp /Trans.asp? TID=Num berOfTrans act& P=SourceP urse& C=DescPur se& IN=OrderI D& A=Amount & D=Desc& RN=Reque stN& SS=SignStr	*http:// w3s.we bmoney .ru/asp/i nvoice.a sp?SL= LoginO fStores & SP=Pur seOf Stores& & P=Sour cePurse & C=Desc Purse& IN=Ord erID& A=Amo unt& D=Desc & RN=Re questN & SS=Sig nStr	http://w3s.w ebmoney.ru/ asp/invoice. asp?SL=Log inOfStores& SP=PurseOf Stores& CL=LoginO fCust& IN=OrderID & D=Desc& AD=InvAdr ess& A=Amount & E=Experatio n& P=Period& RN=Recuest N	http://w3s.webm oney.ru/asp/invo ice.asp?SL=Logi nOfStores& SP=PurseOf Stores& CL=LoginOfCus t& IN=OrderID& D=Desc& E=Experation& P=Period& RN=RecuestN
1 ta WebMoney koshelekdan 2-koshelekka	*Mablag‘ yechib olinayoigan koshilyok	Mablag ‘ ko‘chiri layotga	O‘tkazma summasi	O‘tkazma maqsadi

mablag‘ o‘tkazish uchun amalga oshiriladigan http so‘rov tarkibida gi P=SourcePurs e parametrining vazifasi		n koshily ok		
1 ta WebMoney koshe lekdan 2-koshelekka mablag‘ o‘tkazish uchun amalga oshiriladigan http so‘rov tarkibida gi C=DescPurse parametrining vazifasi	*Mablag‘ ko‘chirilay otgan koshilyok	Mablag ‘ yechib olinayoi gan koshily ok	O‘tkazma summasi	O‘tkazma maqsadi
1 ta WebMoney koshe lekdan 2-koshelekka mablag‘ o‘tkazish uchun amalga oshiriladigan http so‘rov tarkibida gi A=Amount para metrining vazifasi	*O‘tkazma summasi	O‘tkaz ma maqsadi	*Mablag‘ yechib olinayoigan koshilyok	Mablag‘ ko‘chirilayotgan koshilyok
1 ta WebMoney	*O‘tkazma maqsadi	Mablag ‘ yechib	Mablag‘ ko‘chirilayot	O‘tkazma summasi

koshe lekdan 2-koshelekka mablag' o'tkazish uchun amalga oshiriladigan http so'rov tarkibida gi D=Desc parametrining vazifasi		olinayotgan koshilyok	gan koshilyok	
WebMoney tizimida gi 102 xatolik raqami nimani anglatadi?	*RequestN oldingi RequestN dan kam yoki teng	Imzo noto'g'ri	Server xatoligi	Xisob raqam noto'g'ri berilgan
WebMoney tizimidagi 23 xatolik raqami nimani anglatadi?	*Server xat25oligi	RequestN oldingi RequestN dan kam yoki teng	Imzo noto'g'ri	Xisob raqam noto'g'ri berilgan
WebMoney tizimida xafvsizlikni ta'minlovchi vositalar	*Identifikatsion raqam, elektron raqamli imzo, elektron koshilyoklar, parol	Parol va login	Identifikatsion raqam	Elektron koshilyoklar
WebMoney tizimida qo'llaniladigan ximoya algoritmi	*RSA	Des	Sezar	Des, RSA
WebMoney tizimida	*WMID: 088492845	WMID: 092845	WMID: 088492845	WMID: 0884928459

ochilgan WM-identifikatorni qaysi biri to'g'ri	977	977		
WebMoney tizimida pul qtkazmalari uchun kommitsiya miqdori qancha?	*0.8%	0.12%	1%	0.9%
1996 yilda Gold&Silver Reserve (G&SR) kompaniyasi tomonidan tashkil etilgan to'lov tizimining nomi	*E-gold	Ye-Gold&Silver	E-pay	WebMoney
SWIFT tizimiga qachon asos solingan?	*1973	1984	1972	1981
Yandeks.Dengi tizimida mablag' shu xaxoti o'tishi uchun qanday pul o'tkazish tizimidan foydalanish kerak?	* Yandeks. Dengining oldindan to'langan to'lov kartalarida n foydalanish kerak	Internet banking tizimida n foydalanish kerak	Naqd pul orqali to'lovni amalga oshirish kerak	Maxsus pochta bo'linmaldari orqali to'lovni amalga oshirish kerak
"BuxarExchange" xisob tizimi qaysi to'lov tizimlari bilan faoliyat	*Webmoney, Rupay, E-gold	Webmoney, Rupay, E-gold, e-pay	E-gold, e-pay	Webmoney, E-gold, e-pay

yuritadi?				
WebMoney tizimiga mablag' kiritish uchun kommitsiya miqdori qancha?	*0%	10%	0.1%	0.01%
Telepat vositasining asosiy vazifasi	*mobil qurilmalari yordamida xisobkitoblarni amalga oshirish	Kompyuterga o'rnatiladigan maxsus dastur	Kompyuterga o'rnatish shart bo'lmagan to'lovlarni amalga oshiruvchi maxsus dastur	Tarmokda ma'lumotlar almashinuvini ta'minlovchi dastur
Yandeks. Dengi. tizimidan foydalanish uchun zarur bo'lgan dastur nomi	* Internet. Koshelek	Telepat	Maxsus dastur yo'q	
Yandeks. Dengi. tizimidan foydalanish uchun tizim talablari	*Protsessor Pentium 100 Operativ xotira - 16 Mb Qattiq diskdagi bo'sh joy - 4 Mb Windows 95/98/ME/NT4 /2000/XP	Protsessor Pentium 100 Operativ xotira - 10 Mb Qattiq diskdagi bo'sh joy - 4 Mb Windows	Protsessor Pentium 100 Operativ xotira - 16 Mb Qattiq diskdagi bo'sh joy - 2 Mb Windows 95/98/ME/NT4 /2000/XP	Protsessor Pentium 100 Operativ xotira - 16 Mb Qattiq diskdagi bo'sh joy - 4 Mb Windows 2007

		95/98/ ME/NT 4/2000/ XP		
WebMoney tizimida o‘zbek so‘mining titul birligini aniqlang	* WMY	WMG	WMB	WMS
Form-xoster to‘lov tizimini aniqlang	*ASSIST	WebMoney	e-pay	paynet
Elektron koshilyoklar orqali ishlaydigan to‘lov tizimlari	*WebMoney, RuPay, Yandeks-Dengi	WebMoney, E-Gold, Yandeks-Dengi	WebMoney, RuPay,	WebMoney, ASSIST
Mobil telefon orqali to‘lovni amalga oshirish mumkinmi	*Mumkin	Mumkin emas	Bankdan maxsus ruxsat kerak	Telefon markasiga bog‘liq
Bankomatlar qaerga o‘rnatiladi	*Maxsus qo‘riqlanadigan tashkilotlarga	Faqat banklarda o‘rnatiladi	Maxsus tashkilotlarda	Odamlar gavjum joylarda
Plastik kartalardan o‘zga shaxslar foydalanishi mumkinmi	*Plastik karta egasining ruxsati bilan, porolni bilgan xolda foydalanishi mumkin	Umuman foydalanish mumkin emas	Bir vaqtni o‘zida bir necha shaxs foydalanishi mumkin	Faqat oila a‘zolari foydalanishi mumkin
Plastik karta	*Maxsus	Yengil	Karton	Qoplamali

qanday materialdan yaratiladi	plastik materialdan yaratiladi	alyumin metalda n	qag'ozdan	plastik metaldan
Plastik karta qanday qurilmaga o'rnatiladi	*Terminalga	Kassa apparati ga	Bankomatga	Faqat sotuvchiga ko'rsatiladi
Plastik kartadan foydalanish muddati	*Chegaralanmagan	Maxsus ko'rsatma berilgunga qadar	Muddatni emitent belgilaydi	Muddatni ekvayer belgilaydi
plastik kartani almashtirish mumkinmi	*Mojno pri neobxodimosti	Mumkin emas	Bankning ruxsati bilan	Plastik karta egasining xoxishiga ko'ra
PIN kodni o'zgartirish muddati	*Plastik karta egasining xoxishiga ko'ra	Mumkin emas	Xar olti oyda	Plastik karta egasi PIN kod raqamini unutganda

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Asosiy adabiyotlar ro‘yxati

1. 2017-2021 harakatlar strategiyasi. O‘zbekiston Respublikasi prezidentinig O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha harakatlar strategiyasi to‘g‘risidagi farmon. ISBN raqami: 978-9943-4768-6-8 Nashriyot: Adolat, 2017 y.
2. Балабанов И. Т. Электронная коммерция. — СПб: Питер, 2001.
3. Козе Д. Электронная коммерция: Пер. с англ. — М.: Издателско-торговый дом «Русская редакция», 1999.
4. Мине Г., Шнайдер Д. Метакapитализм и революция в электронном бизнесе: какими будут компании и рынки в ХХИ веке. — М.: Алпина-Паблишер, 2001.
5. Просихин В. П. Безопасность электронных платежей в сети Интернет. -СПб:Издательство Государственного университета телекоммуни-каций им. М.А. Бонч-Бруевича, 2000.
6. Соколова А. Н., Геращенко Н. И. Электронная коммерция: мировой и российский опыт. — М.: Открытые системы, 2000.
7. Успенский И. Энциклопедия Интернет-бизнеса. — СПб: Питер, 2001.
8. Эймор Д. Электронный бизнес. Эволюция и/или революция. — М.: Виляме, 2001.
9. Электронная коммерция. В2В-программирование: Пер. с англ. — СПб.: БХВ-Петербург, 2001.
10. Афонина. Электронные деньги. Учеб. пособие. Питер, 2001.
11. ВайБейкел Р. Готовте "виртуальный кошелек"// Сети и системы связи. - 1996. - Н 7. - С.108-113.
12. И. Щербаков «Интернет как средство получения денег, бесплатных товаров и услуг» СПб : БХВ-Петербург 2002

Qo‘shimcha adabiyot

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalarni qo‘llash va yanada rivojlantirish chora tadbirlari» to‘g‘risidagi 2012 yil 21 martdagi PQ-1730 qarori.
2. Экслер А. ВебМоней. Руководство по платежам в Интернете. СПб: Геликон Плюс, ЭКСпромт, 2003.

3. Бооч Г., Жасобсон И., Румбаугх Ж.Тхе Унифиед Моделинг Лангуаге
Течнисал Репорт, Рационал Софтваре Сорпоратион, 1997
4. Роберт В. Биндер Тестинг Обжест-Ориентед Сйстемс: А Статус Репорт Америсан Программер, Април 1994.

Normativ aktlar

1. Закон Республики Узбекистан «Об информатизации» // «Народное слово», 2004 г., 11-февраля.
2. Закон Республики Узбекистан «Об электронной коммерции» // «Народное слово». 29.04.2004 г.
3. Закон Республики Узбекистан «Об электронно-сфровой подписи» // «Народное слово». 11.12.2003 г.
4. Закон Республики Узбекистан «Об электронном документообороте» // «Народное слово», 2004 г., 30 апреля.
5. Указ Президента Республики Узбекистан «О дальнейшем развитии компьютеризации и внедрении информационно-коммуникационных технологий» // «Народное слово», 2002 г., 1-июня.
6. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О дальнейшем развитии компьютеризации и внедрении информационно-коммуникационных технологий» // «Народное слово», 2002 г., 8-июня.
7. Каримов И.А. «Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим» // «Халқ сўзи», 2006 й., 11-феврал.
8. Программа развития электронной коммерции на период до 2010 года в Республике Узбекистан. 12 май 2005 г.
9. Программа внедрения электронных технологий в государственное управление на период 2003-2010 годы.

Internet manbalari:

1. Виртуальный университет Евразии - [хтп://виртуал-университет-эурасиа.орг/](http://virtuall-universitet-eyurasia.org/)
2. www.вебмонеи.ру
3. Введение в электронные платежные системы // ИнтерсофтЛаб, 2001.
4. Голдовский И. Безопасность платежей в ИНТЕРНЕТ // [хтп://www.бизнес.рин.ру](http://www.бизнес.рин.ру).

5. Обзор платежных систем в российском Интернете. ИНТЕРНЕТ-агентство «.Дот» // Нетоскоп/ Новости/ 16.02.2001
[хттп://www.нетоскоп.ру/ресерч/2001/02/16/1551.хтмл.](http://www.нетоскоп.ру/ресерч/2001/02/16/1551.html)
6. Платежная система «Алфа-банк-РБС» больше чем СЕТ // [хттп://www.интернет.ру](http://www.интернет.ру).
7. Платежные системы // Проект компании «Инфосервис», 2002.
8. Платежные системы // [хттп://www.монеипорт.ру](http://www.монеипорт.ру).
9. Платежные средства в ИНТЕРНЕТ - понятие, технология, виды // [хттп://бизнес.рин.ру](http://бизнес.рин.ру).
10. Российские платежные системы: партнеры или конкуренты? // [хттп://www.вебинформ.ру](http://www.вебинформ.ру), 21.11.2003.
11. Своя платежная система: роскош или средство продвижения? // [хттп://www.банкир.ру](http://www.банкир.ру).
12. Смородинов О. Мошенничество с карточками в электронной торговле // Э-соммерсеWorld, 2000, № 5.

Elektron to'lov tizimlari

5330500- "IT servis" yo'nalishi bakalavrlar
uchun o'quv qo'llanma

AT kafedrasining 2018 yil« ___ » _____
(___ -sonli bayonnoma) majlisida
ko'rib chiqildi va chop etishga tavsiya etilgan

KI fakultetining ilmiy-uslubiy Kengashida
ko'rib chiqildi va chop etishga tavsiya etildi
2018 yil« ___ » _____ , _____ - sonli bayonnoma

TATU ilmiy-uslubiy Kengashi majlisida ko'rib chiqildi
va chop etishga tavsiya etildi
2018 yil« ___ » _____ , _____ - sonli bayonnoma

Tuzuvchi: M.Ya. Abdul-Azalova

Taqrizchilar: M.Yu. Haydarova
O'. Hayitmatov

Mas'ul muxarrir: Usmonov J.T.

Korrektor: Alimova F.M.